

/logo Saveta Evrope/

Savet Evrope

PARLAMENTARNA SKUPŠTINA

Izveštaj o ratnom razaranju kulturne baštine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini koji podnosi Odbor za kulturu i obrazovanje

Informativni izveštaj

Izveštaj podneo: g. Jacques Baumel, Francuska, RPR

Dokument 6756

2. februar 1993.

Sadržaj:

Informativni izveštaj g. Baumela

Dodatak:

- A. Sažetak izveštaja o poseti delegacije Odbora (od 31. jula do 3. avgusta 1992)
 - B. Prepiska u vezi sa vukovarskim muzejima
 - C. Ratna šteta naneta kulturnom nasleđu u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, izveštaj dr Colina Kaisera, stručnog savetnika
 - D. Preporuke u vezi sa kulturnim nasleđem Mostara, dr Colin Kaiser
-

INFORMATIVNI IZVEŠTAJ g. Baumela

Uvod

Nalogom broj 471 iz februara 1992. godine od Potkomiteta Skupštine za arhitektonsko i umetničko nasleđe je zatraženo da ispita stanje kulturnog nasleđa u srednjoj i istočnoj Evropi. Potkomitet se odmah usredsredio na bivšu Jugoslaviju i u aprilu u Ljubljani

održao sastanak sa predstavnicima nadležnih organa iz Slovenije i Hrvatske. Tom prilikom je učinjen i pokušaj da se uspostavi kontakt sa vlastima u Bosni i Hercegovini, ali bez uspeha.

To je bila nova situacija za koju savremena Evropa možda nije bila spremna – stanje kulturnog nasleđa u ratnoj situaciji.

Zabrinutost Skupštine za kulturno nasleđe na ovom području izražena je kroz pitanja upućena Ministarskom savetu, ali bez ikakvog pozitivnog odgovora bilo od Ministarskog saveta (vidi dokument 6628), bilo od CDCC-a /Savet za kulturnu saradnju/, uprkos podršci koju je pružio predsedavajući njegovog Komiteta za kulturno nasleđe, gospodin Jean-Louis Luxen.

U tom kontekstu bilo je jasno da treba preuzeti inicijativu. Zbog toga sam organizovao bratimljenje svog grada Rueil-Malmaisona sa Dubrovnikom, osnivanje Nacionalnog komiteta za pružanje humanitarne pomoći i spasavanje Dubrovnika (*Comité national d'aide humanitaire et de sauvegarde de Dubrovnik*) i iskoristio poziv za praćenje predsedničkih izbora u Hrvatskoj krajem jula 1992. godine da posetim Zagreb, Split i Dubrovnik sa gospodinom Nicom Tummersom (bivši predsedavajući Komiteta) (vidi Dodatak A). Kasnije je gospodin Tummers postavio izložbu na temu "Dubrovnik u ogledalu Gernike" (Dubrovnik dans le miroir de Guernica) za polugodišnju sednicu Skupštine u septembru.

Uspostavljeni su kontakti i sa srpskim vlastima u vezi sa sudbinom zbirke odnesenih iz muzeja Vukovara (vidi dodatak B).

Uprkos stalnoj uzdržanosti vlada, i u Savetu Evrope i u UNESCO, Skupština je iskoristila priliku da na ovo područje pošalje misiju za utvrđivanje činjenica. Ovu misiju su realizovali gospodin Colin Kaiser (bivši direktor ICOMOS) i gospodin Jean-Claude Hatterer (glavni fotograf Saveta Evrope). U datim okolnostima, a posebno zbog nepostojanja podrške Posmatračke misije Evropske zajednice (PMEZ) i UNPROFOR, područje koje je pokrila ova misija bilo je ograničeno na područje Dubrovnika i Mostara (vidi dodatak C).

Na poslednjoj sednici CDCC (12-14. januara 1993) predstavnik Skupštine, g. Günther Müller, dobio je snažnu podršku predsedavajućeg Komisije za kulturno nasleđe CDCC sadržanu u preporuci da Veće Evrope preduzme međuvladinu akciju, ali ne bez izvesnog otpora.

Postavlja se pitanje da li smo u situaciji rata ili kulturne saradnje. S jedne strane, Hrvatska je potpisala Evropsku kulturnu konvenciju 1. februara 1993. godine. S druge, moramo primetiti da UNESCO preispituje Konvenciju o zaštiti kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba (Hag 1954.)

Skupštini se skreće pažnja na sledeća zapažanja i priložene izveštaje:

1. Kulturna katastrofa u srcu Evrope

Ratovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini su tragedija za narode ovih zemalja i za celu Evropu. Oni predstavljaju veliku kulturnu katastrofu za sve zajednice na području zahvaćenom ratom – bez obzira da li je reč o Hrvatima, Bosancima ili Srbima – ali i za našu evropsku baštinu koja će iz rata izaći ozbiljno osakaćena.

2. Široki raspon razaranja

Dve trećine administrativnih okruga Hrvatske, što odgovara otprilike dvema trećinama teritorije ove zemlje, pogođene su ratom. U Bosni i Hercegovini, gde rat još traje, teško je napraviti ovakvu procenu, ali je sigurno da se radi o više od dve trećine zemlje.

3. Sve je meta napada

Sve je meta napada, a posebno stambeni objekti. Crkve i džamije su uništene, palate, muzejske zbirke i arhive takođe, ali tačnije je reći da je najveće razaranje rezervisano za gradove i sela – baštinu u kojoj žive ljudi. Izveštaj gospodina Kaisera opisuje dva ovakva područja – sela hrvatske opštine Dubrovnik i grad Mostar u Bosni i Hercegovini.

4. Svačija baština je na udaru

Mada nema sumnje da je najveći deo poznate štete nanet baštini hrvatskih katolika i bosanskih katolika i muslimana, ima, nažalost, i slučajeva odmazde u odnosu na pravoslavnu baštinu i srpska sela, i postoji bojazan da će se takve odmazde nastaviti.

Čak i u opštini Dubrovnik ima neprihvatljivih akcija u odnosu na imovinu Dubrovčana srpskog porekla - čak i u Dubrovniku, gde su svi ovi ljudi, Hrvati i Srbi, zajedno trpeli bombardovanje i okupaciju snaga saveznih vlasti.

5. Čišćenje: etničko, kulturno i ekonomsko

Kako je moguće da se 1991. i 1992. godine artiljerija jedne vojske u punom sastavu okomila na gradove kao što su Vukovar, Mostar ili Sarajevo?

Izraz “etničko čišćenje” sada je u modi, ali on ide ruku pod ruku sa drugom vrstom čišćenja – “kulturnim čišćenjem”. Kako drugačije nazvati namerno uništavanje džamija i crkava? U opštini Dubrovnik, razaranje tradicionalnih sela velike arhitektonske vrednosti usledilo je nakon masovnog egzodusa seoskog stanovništva u oktobru 1991. godine pred saveznom vojskom.

“Kulturno čišćenje” je pak i “ekonomsko čišćenje”. U opštini Dubrovnik su pljačkani vino, životinje, farme, industrijske mašine; njeni hoteli su granatirani a turistički objekti teško oštećeni – što nije ništa manje od štete nanete njenom kulturnom nasleđu. Industrija Mostara je takođe uništena, a turisti će se verovatno držati po strani sve dok se ne obnove njegovi minareti.

6. Potreba za informacijama i povećanom međunarodnom saradnjom

Zaprepašćuje činjenica da je slika o razmerama štete u Hrvatskoj nepotpuna. Hrvatska vlada ne zna kakva je situacija sa štetom u okupiranoj Krajini i Slavoniji. U Bosni su informacije još više fragmentarne. Kakva je situacija na borbenim linijama i područjima pod okupacijom svake od strana, a posebno Srba, koji kontrolišu 70% teritorije Bosne i Hercegovine? Bez osnovnih informacija – one vrste informacija do kojih je došla misija za utvrđivanje činjenica – nema ničega što bismo mogli učiniti za ratom oštećenu baštinu.

Uzimajući u obzir činjenicu da su snage UN, UNHCR i PMEZ aktivne na velikom delu ratom pogođene teritorije, neobično je to što i dalje znamo tako malo. Te organizacije imaju mnogo informacija ali nisu voljne da ih razmenjuju. One bi misiji za utvrđivanje činjenica o baštini mogle da pomognu u pogledu transporta, ali izgleda da nisu ni za to voljne. Poslednja misija je morala u celini da se oslanja na pomoć Hrvata i Bosanaca. Ako međunarodne organizacije nisu spremne ili nisu u stanju da pomognu međunarodnim misijama, možda bi mogle da se aktivnije zainteresuju sa sudbinu baštine i da kvalifikovano osoblje iz svojih redova koriste kao posmatrače i savetnike u vezi sa tom baštinom.

7. Neograničene tehničke i materijalne potrebe

Jasno je da je baštini Hrvatske i Bosne potrebno tehničko znanje stranih stručnjaka. Ne možemo koristiti lažne izgovore da je prerano da se razmotri situacija ili da te ljude ne treba pokroviteljski da tretiramo jer Hrvati i Bosanci zahtevaju da se zapadna Evropa konačno istinski zainteresuje za njihovu baštinu, sada a ne kasnije, kada može biti prekasno.

Da li su ovi spomenici stabilni? Možete li ubediti naše vlasti da ih ne sruše? Šta možemo kasnije uraditi sa ovim zgradama? Imate li zanatlije koji bi nam mogli pomoći? Ovo su pitanja na koja može da odgovori neko sa strane.

Materijalne potrebe su bezgranične: potreban je materijal za hitno pokrivanje zgrada i podupiranje zidova; standardni materijal za popravku krovova. Zadovoljavanje ovih potreba je iznad mogućnosti privatnih udruženja. Naše države moraju da organizuju i koordinišu tu pomoć.

Zaključak – ljudi su baština u vreme rata

Nema razloga da se stidimo što smo zabrinuti za kulturno nasleđe u trenutku kada muškarci, žene i deca stradaju u ratu. Kada se unište ili oštete sela ili naselja od istorijskog značaja – a govorimo o onim područjima gde većina ljudi živi u istorijski vrednim objektima – ovi ljudi postaju izbeglice, svedene na degradirajuće iskustvo izbeglica, pothranjivanje mržnje i pripremanje budućih ratova. Međutim, u mnogim slučajevima njihovi domovi se mogu popraviti i oni se mogu vratiti u njih.

Sve organizacije koje su zainteresovane da pomognu hrvatskoj i bosanskoj baštini moraju da funkcionišu kao jedna grupa. Svi mi moramo da ujedinito napore umesto da sebi pripisujemo slavu za neku malu prolaznu inicijativu. Nije važno za koju zemlju, za koju organizaciju radimo, jer u stvarnosti moramo da radimo jedino za ljude koji pate u ratnoj

zoni. Nije važno što ne možemo odjednom da rešimo sve probleme; svaka pomoć je dobrodošla.

DODATAK A

REZIME IZVEŠTAJA O POSETI DELEGACIJE KOMITETA

(31. jul – 3. avgust 1992)

Uvod

1. Poziv upućen Skupštini da prati izbore u Hrvatskoj 2. avgusta omogućio je delegaciji u čijem su sastavu bili g. Baumel i g. Tummers (koautori Pismenog pitanja br. 343, vidi dok. 6628) zajedno sa g. Graysonom (sekretarom Komiteta) da posete Zagreb i Dubrovnik.

Kontakti

2. U Zagrebu je pred predsednikom Kulturne zajednice Muslimana u Hrvatskoj pokrenuto pitanje kulturne baštine (obećan je kompletan izveštaj o ratnoj šteti nanetoj muslimanskim objektima), a potom i pred ponovno izabranim predsednikom Tuđmanom. O njemu se raspravljalo i sa portparolom hrvatskog Sabora čiji je mandat na isteku, g. Žarkom Domljanom i ministrom kulture i obrazovanja gđom Vesnom Girardi-Jurkić, prilikom večere koju je organizovao ambasador Božidar Gagro. Delegacija se takođe nakratko sastala s bivšim predsednikom Jugoslavije Stipom Mesićem.

3. U Dubrovniku se delegacija sastala s gradonačelnikom Petrom Poljanićem i njegovim zamenikom, Nikolom Obulenom, sa predvodnikom specijalne gostujuće delegacije Hrvatske g. Hrvojem Kačićem (saborskim zastupnikom za Dubrovnik, čiji je mandat na isteku, i bivšim predsednikom Odbora za vanjsku politiku), g. Božom Letunićem, direktorom Instituta za obnovu Dubrovnik (koji je ta opština osnovala 1979. godine) i g. Matkom Vetmom iz Instituta za zaštitu i konzervaciju spomenika kulture Dubrovnika (pri Ministarstvu kulture), kao i s g. Tomom Vlahutinom, direktorom Dubrovačkog festivala. Među posrednicima bili su gđa Vesna Gamulin iz Službe protokola Dubrovnika i, što je najvažnije, prevodilac-vodič gđa Jagoda Lukavac.

Zapažanja

4. Zagreb je pretrpeo samo jedan pravi napad.

5. Ulazi u crkvu sv. Marka ispred zgrade Sabora sada su pokriveni daskama (vide se okružna čađavih skulptura iz XIV-XV veka) ali je u toku obnova raznobojnog crepa iz XIX veka s šarom hrvatskog grba, kao i baroknog zvonika iz XVII veka.

6. Prostorija u kući gde boravi zagrebački kardinal nadbiskup u kojoj je primio delegaciju Skupštine bila je u velikoj meri zapuštena (loše zakrpljene rupe u malteru, nema slika, parket je raskliman).

7. Muslimanski kulturni centar (sa svojom džamijom novijeg datuma i pomoćnim administrativnim objektima) po svemu sudeći su u dobrom stanju. Na tepisima se vidi da su donacija Republike Irana.

8. Od Zagreba do Dubrovnika. Delegacija je morala da ide avionom do Splita (pošto put nije bezbedan na potezu od Knina do Zadra) a odatle je do Dubrovnika putovala novootvorenim putem koji vodi duž obale (uz policijsku i vojnu pratnju).

9. Nema znakova oštećenja sve do bosanske luke Neum, grada duhova koji je sada očito pod hrvatskom kontrolom.

10. U Slanom (40 km od Dubrovnika) delegacija se zaustavila kako bi videla dokaze o sistematskom uništavanju od strane srpskih okupatorskih snaga ("svaku noć jedna kuća"). Uništen je luksuzni hotel ("Admiral"), kao i skoro sve okolne zgrade. Međutim, na lokalnoj crkvi nema spoljnih znakova oštećenja i zvonik je netaknut.

11. Od Slanog do grada Dubrovnika (pošto nije bilo bezbedno ići južnije) ratna oštećenja bila su prilično učestala. Većina zgrada, i starih i novih, imala je znake oštećenja; duž puta bilo je zardalih, spaljenih vozila, a potopljeni trupovi brodova i vrhovi jarbola ukazivali su na mesta gde su nekada bile luke.

12. Rijeka Dubrovačka je zatliv i dolina u severnom delu modernog grada Dubrovnika, omiljena među lokalnom vlastelom koja je tamo zidala letnjikovce po prilično ustaljenom projektu: kuće su imale centralni hodnik iz kojeg se išlo u četiri prostorije, najčešće su imale izlaz na more i privatnu kapelu. Neki od tih letnjikovaca su u privatnom vlasništvu (preko puta zaliva pokazan nam je jedan koji je kupio i renovirao jedan Nemač), ali bi se reklo da je većina u vlasništvu lokalnih vlasti ili države. Pitanja privatizacije očito tek treba da se reše. Delegaciji je bilo omogućeno da poseti dve lokacije, na koje su po prvi put nakon srpske okupacije puštena civilna lica.

13. Od mora do letnjikovca Sorkočevića (Sorgo, iz XVI-XVIII veka) vodi kitnjasto stepenište. Trem kuće ima zidne slike iz XVI veka, a iza kuće nalazi se elegantna bašta s ribnjacima i drugim. Letnjikovac je nedavno restaurirala (mada zidno slikarstvo nije), i to područje je preuredila kompanija ACI (što je znatno išlo nauštrb parka koji se još uvek može videti na starim fotografijama) u jednu od glavnih marina na hrvatskoj obali. Marinu su napale i potom okupirale srpske snage; jahte su potopljene, a zgrade, uključujući ovaj letnjikovac, su granatirane i opustošene. Međutim, šteta koju je praterpela glavna konstrukcija letnjikovca je relativno površinska, a zidno slikarstvo je netaknuto (mada mu je zbog vlage preko potrebna restauracija). Kompanija ACI je navodno u mogućnosti i voljna da pokrije troškove restauracije; međutim, njeno pravo na ovu zgradu još nije razjašnjeno.

14. Letnjikovac Kaboga (iz XVI veka) odsečen je od mora izgradnjom novog priobalnog puta. Sakriven je u senci brda i gleda ka severu, što ga čini svežom oazom. Sazidan je u markantnom ali i umerenom stilu. U kući očito niko ne živi već neko vreme; potrebne su

joj opravke (kamenih oluka i drugog), a sada se može doći do odgovarajućih kamenoloma. Opštinske vlasti su mahom zabrinute za potencijalnu namenu ove i sličnih zgrada. Neke su u privatnom vlasništvu, neke su javne ustanove (vidi dole), a neke su iznajmljene privatnicima.

15. Rijeka Dubrovačka u smislu arhitektonskog nasleđa po svemu sudeći predstavlja problem sličan Zlatnom rogu i Bosforu. On vapi za pažljivim sveobuhvatnim planom kojeg sada, reklo bi se, nema, delimično zbog neprijateljstava koja su u toku. Interno hrvatsko rešenje jeste predlog da postojeća Jadranska magistrala vodi preko novog mosta na početku zatona. Usled toga je očito došlo do izgradnje naselja višespratnica na severnoj obali, koje mnogo više upada u oči nego posledice srpske okupacije i šteta koju je usled nje pretrpelo to područje. Drugo rešenje je da se glavni deo saobraćaja koji vodi ka jugu preusmeri na autoput u zaleđu, iza brda duž obale. Iako ovo možda nema mnogo smisla u sadašnjoj situaciji (kuda bi takav put vodio?), to je od osnovnog značaja za opstanak planiranja na području Dubrovnika.

16. Naselja na (severo)zapadu Dubrovnika. Ostao je izvestan broj lako prepoznatljivih vila od istorijskog značaja, od kojih su neke u privatnom vlasništvu. Delegacija je posetila Palatu Sorkočević (XVI vek), gde se sada nalazi Akademija nauka. Iako je palata upečatljiva i izuzetno grandiozna građevina, ona je granatirana tokom poslednjih napada 8. juna 1992. godine (pokazana nam je čaura granate velikog kalibra): parket u glavnom salonu je razvaljen, pod je nestabilan, kamena dekoracija otvorene lođe je oštećena, a cela biblioteka je pokrivena smećem i šutom. Na jednom kraju se na zidu u dva reda nalaze knjige, što odaje utisak radnog prostora, dok se na drugom nalaze zjapeća rupa, slomljeno staklo i komadi maltera.

17. Severo(istočni) deo Dubrovnika. Srpske snage su se sada povukle s uzvisina iznad Dubrovnika, ali je zbog straha od mina delegacija mogla da dođe samo do najistočnijeg dela. Čak i odatle je ranjivost Starog grada bila očigledna. Idući dalje ka zaleđu, delegacija je morala da se vrati pošto je naišla na hrvatsko-srpsku liniju fronta. Svuda je vidljiva šteta, a većina objekata je imala tragove granatiranja (na ovom području nije bilo moguće doći do zgrada od posebnog kulturnog značaja).

18. Oštećeni su dubrovačka luka (Gruž) i lučki objekti, kao i većina hotela koje je delegacija posetila. Hoteli se sada koriste kao izbeglički centri ili kasarne, a kratko su korišćeni kao glasačka mesta. Hotel Argentina, u kojem je delegacija bila smeštena, očito je jedini hotel koji je otvoren za strance; u njemu su bili smešteni posmatrači EEZ i novinari; nema znakova oštećenja, ali liftovi ne rade, kao i u celom Dubrovniku.

19. Zbog manjka vremena delegacija nije bila u mogućnosti da poseti ostrva, kao ni (jugo)istočna predgrađa i aerodrom, i to iz bezbednosnih razloga.

20. Dubrovački stari grad. Homogena celina koju čini srednjovekovni utvrđeni grad nalazi se na UNESCO-vom spisku svetske kulturne baštine. Obnovom se bavio opštinski Zavod za obnovu Dubrovnika (osnovan nakon zemljotresa 1979. godine). Hrvatski Sabor je 1981. formirao Odbor za obnovu spomenika kulture u dubrovačkoj regiji, a tri godine kasnije formirana je Stručna savetodavna komisija. Prvom ustanovom predsedava predsednik Tuđman, a direktor je g. Domljan (koji takođe sastavlja topološki popis hrvatskih umetničkih dela za Zavod za povijesne znanosti u Zagrebu); sekretar je g.

Davorin Stipetić (iz Ministarstva kulture). Stručnjaci iz Francuske, Italije i UNESCO su kooptirani članovi te savetodavne komisije. Hrvatske vlasti izbegavaju venecijanski model nezavisnih privatnih organizacija. Otprilike jedna trećina Starog grada je u privatnom vlasništvu, jedna trećina pripada Crkvi, i jedna trećina opštini.

21. U bliskoj prošlosti Stari grad je očito bio meta kako srpskog granatiranja, tako i hrvatske kontra-propagande. Do granatiranja je došlo u novembru i decembru 1991. godine, a potom i u maju i junu 1992. godine. Prvu fazu su pratili stručnjaci koje je poslao UNESCO (Bruno Carnes i Colin Kaiser) i koordinator za to pitanje je sada Gisèle Hyvert, ali su ga podrobno dokumentovale hrvatske vlasti (a kasnije, u septembru ove godine u UNESCO treba da se postavi izložba). Jedine praktične mere koje su dosad preduzete jesu uklanjanje tona šuta s ulica i iz uništenih kuća; stavljanje zaštite oko spoljnih reljefa kako bi se zaštitili od šrapnela; odnošenje vrednijih prenosivih predmeta (knjiga, slika itd) na bezbednija mesta; privremeno pokrivanje krovova i podupiranje.

22. Delegacija Skupštine je detaljno obišla grad. Zidine, uprkos oštećenjima, izgledaju kao da su u dobrom stanju, ali daju varljiv utisak. Na osnovu njih je bilo moguće utvrditi opseg granatiranja, i to na osnovu vidljivih rupa na krovovima. Daljim pregledom na terenu svaka od tih rupa otkrila je neku tragediju unutra. Izvesne zgrade su potpuno opustošene požarom (na primer kuća savremenog slikara Ivora Grbića), dok su druge teško oštećene. Krov zgrade koja je služila kao centralna kancelarija Dubrovačkog festivala je izgorela, arhive su uništene a spratovi koji su preživeli ne deluju bezbedno; međutim, na zidovima je otkriveno staro zidno slikarstvo (usled čega je zgrada privremeno pokrivena). Valja istaći da je načelo izgradnje u Dubrovniku bilo da se zgrade izoluju kamenom ili prolazima, što se pokazalo efikasnim u ograničavanju širenja štete. Reklo bi se da su spomenici pretrpeli veću štetu od šrapnela nego od direktnih pogodaka; delegacija je zapazila oštećenja balustrade na zasvođenom tremu franjevačkog samostana iz XIV veka, pločnika glavne ulice Placa (koji je sada većim delom pokriven daskama, ali su pročelja sačuvana) i Jezuitske skaline. Međutim, kupola česme iz XV veka kod Vrata od Pila i kupola zvonika (srećom ojačana nakon zemljotresa iz 1979. godine) pretrpele su dramatične direktne pogotke.

23. Najuočljivija promena u Dubrovniku verovatno je mali broj ljudi, kako lokalnog stanovništva, tako i turista. Tokom dužih perioda od novembra prošle godine grad je bio bez struje i vode (a liftovi i dalje ne rade); veći deo stanovništva je otišao, mada se preko 50% vratilo na glasanje 2. avgusta); turistička industrija je na mrtvoj tački (samo hotel "Argentina" prima strane posetioce; u ovom i drugim hotelima koji nisu potpuno uništeni smešteni su izbeglice i vojnici). Još uvek je na snazi policijski čas koji počinje u 21:00 časova. Nema turista, nema vidljivijih prodavnica. Ove godine festival je bio simbolična manifestacija održana uz svetlost sveća.

Zaključci

24. Kad je reč o zaštiti kulturne baštine, hrvatske vlasti su u vreme rata primereno reagovale, mada je to povremeno činjeno tek nakon određenog događaja: na primer, učestali apeli da se franjevačka biblioteka u Dubrovniku premeseti na bezbednije mesto upućivani su tek nakon što je samostan već bio pogođen. Isticane su odgovarajuće zastave (Haške konvencije i UNESCO); ali to nije sprečilo granatiranje, osim ukoliko nije postojala podrška međunarodne zajednice.

25. Što se tiče dokumentovanja štete, hrvatske vlasti su takođe stvorile izuzetnu osnovu, koju, međutim, moraju da verifikuju nezavisni međunarodni stručnjaci. Neko vreme je hrvatsko Ministarstvo prosvete i kulture objavljivalo evidenciju "Ratne štete i razaranja nanetih spomenicima kulture, lokacijama i povjesnim centrima u Hrvatskoj" (poslednji put ažurirano za period maj-jun 1992). Mnogo toga treba proceniti, naročito imajući u vidu situaciju pre ovog rata. Nažalost, još nema znakova da će UNESCO objaviti rezultate svojih različitih poseta Dubrovniku. Interesovanje UNESCO je i dalje usko ograničeno na istorijsku celinu "unutar zidina" grada Dubrovnika. Međutim, aktuelna realnost obuhvata mnogo više od zbivanja unutar gradskih zidina. Stoga je hitno potrebno izvršiti opsežniju procenu ne samo na celom području Dubrovnika, već i širom teritorije Hrvatske u celini. To je istaknuto u pismenom pitanju g. Baumela i g. Tummersa (br. 343, vidi dokument br. 6628).

26. Takvom ocenom bi se takođe utvrdile neposredne i dugoročne potrebe za zaštitu baštine u Hrvatskoj. Očito su hitno potrebni ekseri (i crep, ukoliko ga UNESCO ubrzo ne dostavi). Na primer, dostupni su kamenolomi iz kojih će se vaditi kamen za Placu u Dubrovniku, ali će podrazumevati značajne troškove. Konzervatorski radovi moraju da se koordinišu s privrednom obnovom i planiranjem za celo područje. Dubrovački Stari grad ne može se izolovati od dela grada koji ga okružuje i okolnih sela kojima je u podjednako meri potrebno odmah posvetiti pažnju. Očigledno treba preispitati planove i definisati šemu finansijske pomoći s kratkoročnim, srednjoročnim i dugoročnim ciljevima.

27. Kad je reč o akciji na evropskom nivou, valja istaći da je g. Baumel, kao gest podrške, ponudio da se njegov grad, Rueil-Malmaison, pobratimi s Dubrovnikom, pokrenuo Nacionalnu komisiju za humanitarnu pomoć i zaštitu (Dubrovnika) i predložio da Ministarstvo kulture Francuske pošalje stručni tim koji će obnoviti neki konkretni spomenik (recimo, sedište Dubrovačkog festivala). Zavod za obnovu Dubrovnika je uputio apel za priloge za objavljivanje knjige "Umetničko blago Dubrovnika", pri čemu bi 45% od prihoda išlo za zaštitu spomenika. Međutim, ideja evropske solidarnosti bi mogla još da se proširi tako da obuhvati druge gradove i sela u Hrvatskoj (a zašto ne i u Bosni i Hercegovini?) slično vezama uspostavljenim s rumunskim selima u vreme kad im je pretila sistematizacija planiranja pod Čaušeskuom.

28. Ova poseta bila je kratka i neizbežno površna. Delegacija sigurno nije videla mnogo toga. Ovaj izveštaj, stoga, ne tvrdi da predstavlja konačnu izjavu. Nadamo se da će blagovremeno biti dopunjen dodatnim podacima.

29. Međutim, u ovoj fazi može se izneti konačno zapažanje da srpske snage nisu nepovratno uništile baštinu hrvatske obale, ali da su uspele da zakoče turizam, od kojeg ona živi. Takođe treba imati na umu da je sve što je izneto u ovom izveštaju manje važno od ličnog stradanja onih koji su direktno pogođeni.

DODATAK B**PREPISKA U VEZI S MUZEJIMA U VUKOVARU**

Dopis predsednika Potkomiteta g. Baumela, upućeno gđi Svetlani Popović, savetniku u Zavodu za zaštitu spomenika Republike Srbije, Beograd (17. avgust 1992)

...

Saznao sam da je građa iz muzeja u Vukovaru, uključujući Zbirku Bauer i Galeriju umjetnina, u novembru 1991. godine prebačena u Beograd. Navodi se da je to učinjeno pod nadzorom ministra kulture Srbije, direktora Narodne biblioteke Srbije i konzervatora iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Beogradu.

Bio bih Vam zahvalan ukoliko biste me obavestili o trenutnom stanju te građe i o eventualnim planovima u vezi s njom.

Obraćam Vam se jer ste svojevremeno bili predstavnik Srbije u Komitetu za kulturnu baštinu Saveta za kulturnu saradnju (CDCC). Iskreno se nadam da ćete biti u mogućnosti da odgovorite.

...

Odgovor Marka Omčikusa, načelnika Odseka za istoriju

(Beograd, 26. avgust 1992)

...

Primio sam Vaš dopis od 17. avgusta u kojem tražite informacije u vezi s građom evakuisanom iz vukovarskog muzeja u Beograd, uključujući Zbirku Bauer i Galeriju umjetnina.

Gospođa Popović, kojoj je upućen Vaš dopis, trenutno boravi u SAD kao član naučnog projekta koji sponzorise Harvard University. Stoga sam bio slobodan da Vam umesto nje odgovorim na pitanja pokrenuta u Vašem dopisu.

Trenutna situacija te građe je sledeća: nalazi se na sigurnom, daleko od ratnih dejstava, gde je pretila velika opasnost od uništavanja ili krađe. Čuvanje i briga za tu građu poverena je specijalizovanim ustanovama.

Ne znam kakvi su konkretni planovi u vezi s njom, već samo da postoji prvobitna namera da se građa vrati kad se u Hrvatskoj uspostavi trajni mir.

...

DODATAK C

RATNA ŠTETA NANETA KULTURNOJ BAŠTINI U HRVATSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI

Izveštaj dr Colina Kaisera, stručnog savetnika

Sadržaj

I. UVOD (par. 1)

II. KULTURNA BAŠTINA HRVATSKE I BOSNE I HERCEGOVINE

-Hrvatska

- Bosna i Hercegovina

- Zvanični organi za zaštitu kulturne baštine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini

- Definicija kulturne baštine

- Opšte napomene o razaranju kulturne baštine u bivšoj Jugoslaviji

III. RAZARANJE KULTURNE BAŠTINE U HRVATSKOJ (par. 16)

- Nepotpuna slika

- Statistički pregled

(a) Istorijski lokaliteti i gradovi: raspored i intenzitet oštećenja

(b) Tipologija istorijskih lokaliteta i gradova

(c) Pojedinačni spomenici: tipologija, raspored i intenzitet oštećenja

(d) Muzeji, galerije, arhive i biblioteke

- Najteži gubici koje je pretrpela kulturna baština Hrvatske

- Finansijska procena štete

- Neposredne i srednjoročne potrebe

- Međunarodna pomoć

IV. RAZARANJE KULTURNE BAŠTINE U OPŠTINI DUBROVNIK (par. 52)

- Kontekst vojnih operacija
- Stari grad u Dubrovniku
 - (a) Procena štete, Akcioni plan UNESCO
 - (b) Krovovi i spaljene zgrade
 - (c) Vandalizam nad spomenicima kulture u Starom gradu
- Kulturna baština u okolini grada Dubrovnika
 - (a) Univerzitetski centar
 - (b) Benediktinski samostan na ostrvu Lokrumu
 - (c) Letnjikovci u Rijeci Dubrovačkoj
 - (c) Brdo Srđ i Žarkovica
 - (d) Mali Ston
- Ratno razaranje sela i manjih mesta u opštini Dubrovnik
 - (a) Vreme i vrsta razaranja
 - (b) Statistički podaci o razaranju zgrada izvan Starog grada
 - (c) Razaranje kulturne baštine u Primorju i Konavlima
 - Sela, crkve, pogrebne kapele i groblja u Primorju
 - Razaranje baštine u Slanom
 - Sela, crkve, pogrebne kapele i groblja u Konavlima
 - Franjevački samostan u Pridvorju
 - Paljenje Ivanice i hrvatska odmazda u južnoj Bosni i Hercegovini
- Zaključak u vezi s opštinom Dubrovnik

V. RATNA ŠTETA U BOSNI I HERCEGOVINI (par. 108)

- Potreba za informisanjem i intenzivnijom međunarodnom saradnjom

- Kulturna katastrofa svih zajednica u Bosni i Hercegovini?

VI. RATNA ŠTETA NANETA KULTURNOJ BAŠTINI U DONJEM TOKU NERETVE I OKOLINI MOSTARA (par. 116)

- Kontekst vojnih operacija
- Područja na desnoj obali koja nisu pregledana
- leva obala: sela Klepci, Tasovčići i Počitelj
- Pravoslavni manastir i srpsko selo Žitomislić
- Blagaj
- Milječović
- Put ka Tomislavgradu

VII. RATNA ŠTETA NANETA KULTURNOJ BAŠTINI GRADA MOSTARA (par. 124)

- Kulturna baština Mostara
- Kontekst vojnih operacija
- Vrste štete
- Zone u kojima je naneta šteta
- Pregled štete po mestima
- Šteta naneta značajnim istorijskim objektima i područjima

(a) Otomanska baština

- Stari most i okolne ulice
- Džamije
- Mahale (stambena područja)

(b) Austrijska baština

- Leva obala
- Trg Musala

- Desna obala

(c) Pravoslavna baština

- Stanje kulturne baštine u Mostaru

VIII. OPŠTI ZAKLJUČCI (par. 195)

I. UVOD

1. Ovaj izveštaj se temelji na misiji s ciljem utvrđivanja činjenica, koju su za Parlamentarnu skupštinu Saveta Evrope sprovedi stručni savetnik dr Colin Kaiser (bivši Direktor ICOMOS i sadašnji potpredsednik Nacionalnog komiteta za humanitarnu pomoć i očuvanje Dubrovnika, koji je ove godine osnovao g. Baumel) i fotograf Saveta Evrope g. Jean-Claude Hatterer, i to u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, u periodu od 29. novembra do 20. decembra 1992. godine. Ova misija je usledila nakon posete Hrvatskoj (od 31. jula do 3. avgusta 1992) delegacije Parlamentarne skupštine u čijem su sastavu bili g. Baumel i g. Tummers. On se većim delom zasniva na zapažanjima prikupljenim na području Dubrovnika (Hrvatska), u donjem toku Neretve (u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini) i na području Mostara (Bosna i Hercegovina). Postojala je želja da njime budu obuhvaćeni i hrvatska Krajina, jugoistočna Bosna i Hercegovina i Sarajevo, ali je zbog poteškoća nastalih tokom organizovanja pomoći u transportu od strane Zaštitnih snaga UN (UNPROFOR) i Visokog komesarijata UN za izbeglice (UNHCR) i odbijanja Posmatračke misije Evropske zajednice (PMEZ) da pruži pomoć bilo nemoguće planirati posetu prvim dvama područjima. Preduzeti su koraci za organizovanje jednodnevne posete Sarajevu, ali je iznenadno intenziviranje borbi dovelo do suspenzije vazdušnog saobraćaja UN, zbog čega poseta nije bila moguća.

2. Izveštaj se oslanja i na sekundarni materijal, mahom onaj dobijen od zvaničnih hrvatskih izvora, i na neke spiskove pretpostavljene štete koji potiču iz Bosne i Hercegovine. Naročito smo zahvalni dr Ferdinandu Mederu, direktoru, i g. Damiru Dijakoviću iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture (Zagreb); g. Matku Vetmi i g. Zvonimiru Franiću iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture Dubrovnika; g. Boži Letuniću iz Zavoda za obnovu Dubrovnika i gđi Ivanki Ribarević i g. Tihomiru Rožiću iz Odseka za zaštitu spomenika Mostara koji su nam redovno pružali pomoć, uključujući transport.

3. Shodno tome, ovaj izveštaj ni na koji način ne pretenduje da bude iscrpna sinteza. Dok je balans štete nanete kulturnoj baštini u Hrvatskoj sve detaljniji (uz izuzetak zona na kojima se trenutno nalaze snage Ujedinjenih nacija i autonomne srpske vlasti), situacija u Bosni i Hercegovini je potpuno drugačija. Tamo rat i dalje traje i zone razaranja se šire.

II. KULTURNA BAŠTINA HRVATSKE I BOSNE I HERCEGOVINE

4. Baština ove dve zemlje izuzetno se razlikuje, što je posledica njihovih veoma različitih istorija.

Hrvatska

5. U Hrvatskoj su uočljive prvenstveno dve kulturne tradicije. Romanska i srednjovekovna arhitektonska baština u većem delu severne Hrvatske uništena je tokom turske invazije, a ponovno austrougarsko osvajanje, koje je počelo u XVI veku i završilo se do kraja XVII veka, obasulo je i gradove i sela baroknom arhitekturom tipičnom za centralnu Evropu. Arhitektura i urbanistički razvoj tog dela Hrvatske sve do kraja XIX veka nastavili su da odražavaju integraciju u Austrougarsko carstvo.

6. Na jadranskoj obali, teritorije u posedu Venecije – praktično gradovi-države – kao i Dubrovačka Republika napredovali su u senci Otomanske imperije, pozajmljujući iz italijanske arhitekture uz prilagođavanja sopstvenim arhitektonskim i urbanim tradicijama. Politička integracija u Austrougarsko carstvo nije radikalno promenila izgled tih regija, koje su ostale deo Mediterana.

7. Međutim, valja se prisetiti još jedne tradicije, pošto je počev od 1530-ih Austrija pozvala srpske izbeglice da se nasele na područjima na granici s otomanskom teritorijom u Bosni, tako da su “vojne krajine” (Krajina, Slavonija) prošarane pravoslavnim crkvama, srpskim selima i gradovima.

Bosna i Hercegovina

8. Kulturna baština Bosne obeležena je vekovima otomanske vladavine (od sredine XV veka do 1878. godine). Gradovi i njihove džamije, medrese, bazari i stambeni delovi – mahale, zadržali su tipični karakter sve do danas, uprkos intenzivnim kampanjama izgradnje koje su usledile nakon pripajanja Austrougarskom carstvu. Krajem Titovog režima čak je podsticano jačanje bosanskog muslimanskog identiteta, o čemu svedoči izgradnja verskih objekata tokom tog perioda. Otomanska kultura je dominirala gradovima i mestima, ali je pravoslavno, a naročito katoličko nasleđe – u vidu franjevačkih ustanova – prisutno još od XVI veka. Ipak, ukoliko bi se reklo da je postojala dihotomija između hrišćanskih ruralnih područja i muslimanskih gradskih, to bi predstavljalo preterano pojednostavljivanje, bez obzira na to koliko je ta pojava u prošlosti bila česta. Mešanje je uvek bilo intenzivno, a postalo je naročito osetno po okončanju otomanske vladavine.

Zvanični organi za zaštitu kulturne baštine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini

9. U Hrvatskoj je zaštita kulturne baštine dobro organizovana (vidi AS/Cult/AA(44)4), s centralnim organom u Zagrebu, pripojenim Ministarstvu prosvete, kulture i sporta, četiri regionalna zavoda (Osijek, Rijeka, Split i Zagreb), šest lokalnih kancelarija (Dubrovnik, Karlovac, Split, Šibenik, Varaždin i Zadar) i nekoliko specijalizovanih instituta (Zavod za obnovu Dubrovnika osnovan je s ciljem obnove Starog grada nakon zemljotresa 1979. godine).

10. Uprava nad spomenicima u Bosni i Hercegovini načelno je organizovana na sličan način kao u Hrvatskoj, ali tokom misije za utvrđivanje činjenica nije se došlo do kompletnih informacija po tom pitanju, te je slika donekle nejasna. Zavod za zaštitu kulturno-istorijskih spomenika Mostara, neka vrsta regionalnog centra, pripada

Javnom preduzeću za izgradnju i obnovu Mostara. Savetnik misije za utvrđivanje činjenica preporučio je vlastima da se Zavod formira kao zasebno telo, s jasno određenim zaduženjem da štiti baštinu, što bi poboljšalo njegove operativne mogućnosti.

Definicija kulturne baštine

11. Kulturna baština u ovom izveštaju obuhvata spomenike, istorijske gradove i područja, narodnu baštinu, kao ruralnu, tako i urbanu, umetničke galerije i muzeje, biblioteke i arhive. Popisana baština očito postoji, ali ni starost ni to koliko je poznata ne predstavlja presudan faktor. Pravoslavna crkva sazidana 1870. ili džamija iz 1890-ih godina mogu po svojim estetskim karakteristikama i originalnosti da budu ocenjene kao prosečne, ali one predstavljaju ključne tačke kulturnog identiteta. Mada su urbana i ruralna narodna arhitektura zvanično priznate, skoro uopšte nisu obuhvaćene lokalnim procenama štete, a ustanove zadužene za zaštitu uglavnom se koncentrišu na objekte u javnom vlasništvu. Spomenici posvećeni pokretu otpora u Drugom svetskom ratu neke mogu da iritiraju zbog svog soc-realističkog stila, ali oni takođe predstavljaju deo kulturne slike – a oni na mnogim mestima rapidno nestaju. Bolna karakteristika rasprostranjenog razaranja jeste to što se značenje pojma baštine proširuje tako da obuhvata sve objekte koje neki narod vidi kao nosioce svoje kulture, bez obzira na to da li su starijeg ili novijeg datuma, da li su izuzetni ili svakodnevni.

Opšta zapažanja o razaranju kulturne baštine u bivšoj Jugoslaviji

12. Strategija jugoslovenske vojske bila je prilagođena ratovanju “u stilu NATO”, u okviru koje su operacije osmišljavane s defanzivnog stanovišta, što objašnjava veliku količinu teške artiljerije, minobacača i raketnih bacača pogodnih kako za ratovanje na otvorenom, tako i za onesposobljavanje napadača duž brdskih puteva ili duž obale. Tokom rata u bivšoj Jugoslaviji ta škola strategije imala je za posledicu ofanzivne operacije koje nisu bile naročito maštovite ili smele; često ih je karakterisalo slabljenje neprijatelja artiljerijskim granatiranjem, što znači da su neka oštećenja pre posledica primene određene škole vojnog razmišljanja nego smišljenog vandalizma.

13. Mogu se ustanoviti dve vrste razaranja – ono nastalo usled vojnih operacija i ono do kojeg je došlo nezavisno od njih. Prva vrsta nastaje iz vojnih razloga – da bi se protivničke snage držale dalje od nekog sela ili grada.

14. Međutim, i ova vrsta razaranja je motivisana drugim faktorima. Francuski tehničari kojima je autor ovog izveštaja pokazao projekte korišćene u Dubrovniku 1991. godine bili su veoma iznenađeni što su u napadu na gradske zidine i kuće sazidane od veoma tvrdog krečnjaka korišćeni protivoklopni projektili i laki minobacači koji su mnogo pogodniji za borbu na otvorenom. Čini se da je takvo naoružanje korišćeno da bi se ispoštovala obaveza psihološkog ratovanja protiv civilnog stanovništva – kako bi se nateralo da ode iz nekog grada ili sela. Iz sličnih psiholoških razloga se uzimanje kulturne baštine za metu može izdvojiti kao još jedan vidi zastrašivanja stanovništva.

15. Do druge vrste razaranja dolazi izvan ofanzivnih ili defanzivnih vojnih dejstava. U tom slučaju dolazi do paljenja ili ponekad miniranja neke zgrade, celine ili sela.

Zgrada može da ostane da stoji, ali njena unutrašnjost može da bude demolirana. Ta vrsta razaranja predstavlja smišljeno delo čiji cilj može biti uklanjanje svih kulturnih tragova nekog stanovništva i onemogućavanje da se to stanovništvo vrati na neko područje; cilj može biti i odmazda. Reklo bi se da taj krug provokacija i odmazde dobija sve veće razmere.

III. RAZARANJE KULTURNE BAŠTINE U HRVATSKOJ

Nepotpuna slika

16. Uprkos postupnom smirivanju rata između Hrvatske i Srbije i Crne Gore, razaranja na teritoriji Hrvatske nije u potpunosti dokumentovano. Centralni Zavod za zaštitu spomenika kulture Hrvatske je u saradnji s lokalnim ograncima prikupio statističke podatke i procene za teritoriju pod kontrolom Hrvatske; on raspolaže izvesnim informacijama u vezi s okupiranim zonama u Slavoniji – koje je takođe posetila jedna misija za utvrđivanje činjenica – ali su podaci vezani za Krajinu, po svemu sudeći, veoma potpuni.

17. Ovaj odeljak se temelji na poslednjem kompletnom izveštaju Zavoda (od 1. aprila 1992. godine) i dopuni (od 27. juna 1992. godine), koji sadrže statističke podatke svrstane samo po regijama, a ne po vrsti baštine; oni su nepotpuni i u drugom pogledu, budući da očito ne sadrže dobar deo ruralnog područja opštine Dubrovnik.

18. Te izveštaje je teško koristiti iz drugih razloga: u tabelama je navedena približna klasifikacija štete (pri čemu se koriste dve različite skale); statistički podaci su opšte prirode i nije izložena procena štete po gradovima ili po spomenicima. Hronološki prikaz razaranja izložen u tim izveštajima je od pomoći, ali je impresionističkog karaktera.

Statistički pregled

(a) Istorijski lokaliteti i gradovi: teritorijalni raspored i intenzitet štete

19. Ratu su bile izložene oko dve trećine teritorije Hrvatske – 64 od 102 administrativna područja te zemlje. Ta područja su uglavnom ona u kojima je srpska manjina mnogobrojna, ili ona koja se graniče s takvim područjima.

20. U izveštaju od juna navedeno je ukupno 236 oštećenih istorijskih lokaliteta (memorijalnih spomenika, arheoloških nalazišta, sela) i gradova. U tabeli 1 je prikazan njihov teritorijalni raspored.

IV. RAZARANJE KULTURNE BAŠTINE U OPŠTINI DUBROVNIK

Kontekst vojnih operacija

52. Od oktobra 1991. do maja 1992. godine praktično cela opština (područje) Dubrovnik bila je pod okupacijom savezne vojske: samo grad Dubrovnik, deo istočne obale Rijeke Dubrovačke i tvrđava na Srđu iz Napoleonovog perioda ostali su u

hrvatskim rukama. U maju se vojska savezne države povukla iz zapadne polovine opštine, ali se tek u oktobru 1992. godine povukla iz istočne zone.

53. Ograničen hrvatski otpor u oktobru 1991. godine podrazumevao je da je tom području naneta relativno mala šteta granatiranjem: ona je bila ograničena na jedan luk oko grada gde se otpor jasno definisao. Grad i Stari grad su u oktobru i novembru bili izloženi sporadičnom granatiranju i broj stanovnika na tom području u decembru 1991. godine pao je na oko 15.000. Najteže pojedinačno bombardovanje Starog grada, mahom minobacačima, odigralo se 6. decembra. Brzo povlačenje snaga savezne države u maju i podjednako brzo napredovanje hrvatskih snaga, koje su tada raspolagale daleko boljom artiljerijom nego u oktobru, u periodu od maja do jula dovelo je do serije teških bombardovanja Starog i Novog grada, koja su potencijalno bila mnogo opasnija od ranijih bombardovanja jer je korišćeno naoružanje većeg kalibra. Međutim, prisutne međunarodne organizacije izdejstvovala su primirje.

54. Pažnja međunarodne javnosti bila je usredsređena na Stari gradi, ali je najveća šteta naneta kako baštini, tako i načinu života na ruralnom području u okviru opštine. Zapadni novinari su pisali o tome već u decembru 1991. godine, nešto više je delegacija Parlamentarne skupštine mogla da vidi posle juna, ali je kompletan opseg bio poznat tek nakon oktobra. Ovaj deo izveštaja mahom se bavi razaranjem na ruralnim područjima u opštini, ali govori i o situaciji u Starom gradu i neposrednoj okolini.

Stari grad u Dubrovniku

(a) Procena štete, akcioni plan UNESCO

55. Šteta naneta Starom gradu dokumentovana je u nizu neobjavljenih izveštaja UNESCO, a Zavod za zaštitu spomenika kulture izvršio je procenu za ceo grad, ali te procene očito nisu ažurirane nakon najnovijih bombardovanja. UNESCO je u decembru 1992. zajedno s državnim i lokalnim organima koji se bave baštinom finalizovao akcioni plan za Stari grad koji se nalazi na spisku kulturne baštine (prema lokalnim vlastima, procenjen na 10.000.000 američkih dolara) i taj poduhvat je u znatnoj meri potpomognut aktivnim učešćem italijanskih i francuskih stručnjaka.

(b) Krovovi i spaljene zgrade

56. Tokom misije za utvrđivanje činjenica ustanovljeno je da se proces popravke i obnove Starog grada praktično nalazi na mrtvoj tački. Na stotine rupa na krovovima kuća u Dubrovniku i dalje je pokriveno izbledelim ter-papirom, koji povremeno oduva jak severac, i često protekne nekoliko dana pre nego što papir bude vraćen na mesto, dok su u međuvremenu krovna konstrukcija i unutrašnjost izloženi vremenskim nepogodama.

57. Štaviše, detonacije velikokalibarskih granata u junu žestoko su potresle neke krovne konstrukcije (na primer samostan Klarisa), usled čega je crep popadao i krov ostao otvoren. Tim krovovima je od juna očito posvećeno malo pažnje.

58. Tokom misije za utvrđivanje činjenica takođe su primećene velike nepokrivene rupe na krovovima dve kuće: prema pouzdanim izvorima informacija, jedna od njih je kuća pravoslavnog sveštenika, koja je očito zaključana i stoga “nepristupačna”. Druga zgrada, koja se nalazi u severozapadnom delu Dubrovnika, takođe je bila zaključana.

59. Od devet zgrada koje su potpuno ili delimično izgorele tokom bombardovanja 6. decembra 1991. godine, jedna – zgrada dubrovačkog festivala – je dobila privremeni krovni pokrivač, ali ostale nisu (mada je na vrh fasada postavljena zaštita kako bi se sprečilo prokišnjavanje). Jednoj od tih zgrada, palati Sorkočević u ulici Miha Pracata, čak se može prići s ulice.

(c) Vandalizam nad spomenicima kulture u Starom gradu

60. Bronzana statua u spomen “nepoznatom partizanu”, delo lokalnog vajara priznatog na nivou države, Frana Kršinića, koja se nalazi na malom trgu kod kapije Ploče, bila je minirana, a delove, koji su se mogli videti na početku posete stručnjaka, uklonili su nepoznati počinioci i nekoliko dana kasnije ih odneli na nepoznatu lokaciju. Kamene spomen ploče postavljene u znak sećanja na oslobođenje i heroje posleratne Jugoslavije su uništene pušcanom vatrom.

Kulturna baština u okolini grada Dubrovnika

(a) Univerzitetski centar

61. Zapadno od Starog grada, u zgradi iz austrijskog perioda, iz XIX veka, nalazi se Univerzitetski centar, koji je 6. decembra 1991. godine izgoreo zajedno s bibliotekom – što je verovatno najteži pojedinačni kulturni gubitak koji je Dubrovnik pretrpeo tokom rata. Trenutno je u toku rekonstrukcija pod pokroviteljstvom Sveučilišta u Zagrebu.

(b) Benediktinski samostan na ostrvu Lokrumu

62. Tvrdi se da je benediktinski samostan na Lokrumu, preko puta Starog grada, koji se koristi kao restoran i muzej podvodnog sveta, bio teško oštećen tokom granatiranja. U okviru samostana se nalazi rezidencija iz XIX veka imperatora Meksika Maksimilijana, čiji su gornji delovi fasade oštećeni udarima iz velikokalibarskog oružja (nakon čega su popunjeni ciglom), a zgrade u samostanu pretrpele su površinsku štetu od udara gelera. Krova iznad istočnog trema nema još od pre rata, pošto je samostan bio pod rekonstrukcijom, a verovatno najveća šteta nastala je usled meteoroloških uticaja (restauracija obuhvata puno betonskih ojačanja, kakve se UNESCO borio da spreči u Starom gradu). Drugi delovi kompleksa koji su navodno oštećeni ne mogu se posetiti. Pogođen je krov kapelice koja se nalazi izvan samostanskog kompleksa.

63. Okrugla vojna kula na Lokrumu neprestano je bila meta artiljerije savezne vojske i više puta je pogođena svim vrstama kalibra, čime su teže oštećeni gornji delovi.

(c) Letnjikovci u Rijeci Dubrovačkoj

64. Na Lapadu i u Rijeci Dubrovačkoj je od kraja XVI do XVIII veka podignut niz lepih vlastelinskih letnjikovaca. Delegacija Parlamentarne skupštine je u avgustu posetila tri letnjikovca a ova misija za utvrđivanje činjenica je svoje aktivnosti ograničila na letnjikovce u Rijeci Dubrovačkoj.

65. Najteže oštećen letnjikovac je veoma velika palata Bizzaro (iz XVII veka) u Komolcu, dok su čempresi koji je okružuju i kapela i dalje netaknuti, uprkos putu koji je pre rata prosečen kroz imanje. To zdanje, čiji je izgled narušen betonskim dodacima, uništeno je u požaru, a ne granatiranjem. Zidni venac na palati Sorkočević (koja je posećena u avgustu) obnovljen je bračkim kamenom, čija je površina obrađena tako da liči na korčulanski kamen, a oštećenja fasade ispunjena su betonom.

(d) Brdo Srđ i Žarkovica

66. Tvrđava Imperijal, sazidana tokom Napoleonove okupacije, teško je oštećena tokom bombardovanja savezne vojske, ali nije bilo moguće posetiti je jer se u njoj nalazi hrvatska vojska. Veliki redut na Žarkovici koju su sazidali Austrijanci takođe je oštećen granatiranjem hrvatske i savezne vojske, a unutrašnjost je bila nedostupna iz sličnih razloga. Veliki krst na Srđu uništen je granatiranjem – on je očito bio omiljena meta artiljerije savezne vojske. Ovaj krst, koji su stanovnici ostrva Brača poklonili gradu 1936. godine, biće ponovo napravljen na Braču. Misija za utvrđivanje činjenica predložila je da se delovi uništenog krsta upotrebe kao balustrada.

(e) Mali Ston

67. Pošto je kontrolisao pristup poluostrvu Pelješcu (i odatle Korčuli), grad Mali Ston, osnovan u XIV veku kao dubrovačka vojna kolonija, slične arhitekture i urbanističkog karaktera kao matični grad, neprestano je bio meta bombardovanja artiljerije savezne vojske u periodu od oktobra do decembra 1991. i kasnije. Dve kuće su izgorele, mnogi krovovi su ostali bez pokrivača, crkva sv. Antuna i stubovi platforme na kojoj se nalaze zvona su teško oštećeni.

68. Članovi misije za utvrđivanje činjenica bili su prijatno iznenađeni otkrićem da je veliki broj krovova popravljen, kao i crkva (za koju pronađen crep tradicionalnog oblika i slične boje, mada ne i materijala) i platforma zvona. Tu pozitivnu inicijativu preduzela je Makarska, grad jugoistočno od Splita, koja je obezbedila radnike i organizovala nabavku crepa.

69. U obližnjem Stonu vandalizovan je spomenik partizanima – kip je uklonjen, mada je upečatljivi bronzani friz ostao netaknut.

Ratno razaranje sela i manjih mesta u opštini Dubrovnik

(a) Vreme i vrste razaranja

70. Članovima misije za utvrđivanje činjenica više puta je rečeno da je pustošenje trajalo od oktobra do decembra 1991. godine, ali je jasno da je ono trajalo do kraja proleća 1992. godine, a možda i duže. Utvrđeno je da je u Slanom najmanje jedna zgrada izgorela u aprilu 1992, a u Bosanki i Zvekovici, u istočnom delu opštine, na

zidovima su pronađeni kalendari koje su ispisali vojnici za period sve do marta i aprila.

71. Do nekih razaranja došlo je tokom borbi: u zapadnom delu opštine Lisac u oktobru 1991. godine došlo je do razaranja od strane artiljerije savezne vojske, ali verovatno i hrvatske artiljerije, u maju 1992. godine; u toj zoni su u oktobru vođene borbe u Trnovi, kao i u Osojniku; Brgat i Bosanka, severoistočno od Dubrovnika, pogođeni su tokom napredovanja savezne vojske.

72. Ipak, ova vrsta vojnih razaranja minimalna je u poređenju sa štetom nanetom spaljivanjem sela i pojedinačnih kuća. Paljenje čak i ne predstavlja ekstrem kad je reč o vandalizmu – jer ima slučajeva miniranja, obično novijih kuća (Župa Dubrovačka, Slano, Mokošica).

73. Vandalizmu su verovatno bili izloženi svi zidani objekti u opštini Dubrovnik koji su bili pod kontrolom saveznih snaga: drugim rečima, po mišljenju ovog stručnjaka, obuhvaćena je svaka zgrada. Iako su neke samo jednim ili dvama hicima pogođene u prozore, ili je iz njih ukraden video-plejer, druge su potpuno ispražnjene, a neke su zapaljene. Meta su bili škole, zadruge, mesne zajednice, prodavnice, kuće, poljoprivredni objekti, crkve, upravne zgrade, cementare i kamenolomi: kamenolom u Visočanima ostao je bez kompletne opreme. Odvođeni su svinje, krave i ovce, burad vina i rakije i muljače za vino su odnošeni, automobili i traktori su krađeni, dizani u vazduh, smrvljeni tenkovima ili na drugi način uništavani i bacani u jarkove; ukoliko nisu spaljeni u kućama, televizori, šporeti i frižideri su bivali izrešetani mecima i bacani u jarkove.

74. Ovakav vandalizam je očito bio organizovan, a ne spontan: u Slanom je jedan oficir čak izdao odobrenje za to; štaviše, razaranja tih razmera je jednostavno moralo da bude organizovano, pošto se radilo izuzetnom trošenju energije vojske.

75. Međutim, to je bilo manje sistematično nego što se obično priznaje, te su mnoga sela izbegla najgore. U Trnovici, selu koje je prvo na trasi invazije, izgorele su samo tri zgrade: dve su, po svoj prilici, greškom zapaljene, pre nego što su savezne snage pronašle kuću koju su tražile – kuću bogatog poljoprivrednika koji je bio deklarisan hrvatski nacionalista. U selima severno od doline Čilipi u istočnoj zoni naneto je malo štete, tu i tamo je bilo paljenja čiji su konkretan cilj bili pojedinci koji su imali političke veze ili izvestan društveno-ekonomski status. U Cavtatu, gde se nalazilo 3.000 stanovnika koji nisu uspeli da pobegnu u Dubrovnik, nije bilo paljenja, a u drugim selima, gde je ostalo nešto ljudi paljenje nije bilo česta pojava. Drugim rečima, počinioci su se stideli da uništavaju kuće u prisustvu vlasnika. Štaviše, različiti stepeni razaranja – po mišljenju ovog stručnjaka – govore o tome da su se pojedini oficiri uzdržavali od izvršavanja naređenja.

76. Neka sela – naročito ona na jadranskoj obali neposredno na zapad od Rijeke Dubrovačke – prošla su s manjom štetom jer se savezna vojska u maju veoma brzo povukla.

(b) Statistički podaci o zgradama izvan Starog grada

77. Centralni Zavod za zaštitu spomenika kulture razradio je skalu oštećenja od šest kategorija radi detaljne procene spomenika. Prve tri kategorije su "lakša do srednjih oštećenja", četvrta "teška oštećenja", peta "delimično uništeni", a šesta "potpuno uništeni" objekti. Taj sistem klasifikacije i procene primenjuje se i u Hercegovini.

78. Zavod za obnovu Dubrovnika izvršio je pregled štete u opštini i predstavio je u tri kategorije: "lakša do srednje" (direktna oštećenja krova ili fasade, kategorije od 1 do 3 na centralnoj skali), "teška" (veći broj oštećenja, potpuno ili delimično izgorele zgrade, kategorije 4 i 5 na skali), "uništeno" (ukoliko je od zgrade ostala samo nestabilna ljuštura ili je potpuno srušena sa zemljom, kategorija 6 na skali).

79. U zapadnom delu opštine, u Primorju, 1.094 objekta je pretrpelo lakšu do srednje štete, 349 ih je teško oštećeno i 393 su uništena.

80. U centralnoj zoni, uključujući Rijeku Dubrovačku, starom i novom gradu i naselju Bosanka severoistočno od grada, 2.748 zgrada je pretrpelo lakšu do srednje štete, 307 je teško oštećeno i 86 je uništeno.

81. U Župi Dubrovačkoj, gde se nalazi veliki broj zgrada sazidanih tokom poslednjih dvadeset godina, 942 su pretrpele lakšu do srednje štete, 416 je teško oštećeno i 96 je uništeno.

82. U Konavlima je evidentirano 1.047 objekata koji su pretrpeli lakšu do srednje štete, 572 su teško oštećena i 38 je uništeno.

83. Ukupno 5.831 objekat spada u kategoriju lakše do srednje štete i 2.257 u kategoriju teško oštećenih ili uništenih, što čini 29% od ukupnog broja zgrada u opštini, a svakako preko 40% okupiranih seoskih područja. Iako su te cifre donekle diskutabilne – ukupan broj od 116 uništenih zgrada u Slanom (Primorje) čini se preteran – one prilično verno odražavaju razmere teških oštećenja širom opštine.

(c) Razaranje kulturne baštine u Primorju i Konavlima

84. Zavod za zaštitu spomenika kulture Dubrovnika nije izvršio pregled štete nanete kulturnoj baštini izvan gradskog jezgra, pa shodno tome ovde može biti izneta samo delimična slika. Takođe valja istaći da misija za utvrđivanje činjenica nije posetila sva sela.

-Sela, crkve, pogrebne kapele i groblja u Primorju

85. Sela u zaleđu su najmanje poznata turistima koji dolaze na područje Dubrovnika; ona su takođe i najlepša i najautentičnija kad je reč o baštini. Nalaze se u podnožju neplodnih kamenitih brda i karakterišu ih drevne ograde torova za ovce. Nanizana u grupama zaselaka – što je posledica grupisanja po porodicama – ta sela gledaju na manje ili više plodne doline i terase, prošarane stablima maslina i žbunastog hrasta. Kuće od dva ili tri nivoa zidane su od blokova krečnjaka, često su u nizovima kao kuće u Dubrovniku, a crveni crep zamenio je ploče od krečnjaka što taj arhitektonski stil povezuje sa turskim i hrišćanskim stilom u Hercegovini- međutim, takve ploče još uvek se mogu naći na nekim poljoprivrednim objektima. Često se mogu videti kružni

žrvnjevi za mlevenje žita. Nakon Drugog svetskog rata tim zgradama je dodato nekoliko betonskih konstrukcija, ali se one izdaleka ne vide, a siromaštvo koje vlada na tom području onemogućilo je da se tamo zidaju zgrade tipične za Župu Dubrovačku (malter na betonu i cigli, balkoni). Crkve sazidane tokom austrijskog perioda, takođe od krečnjaka, nalaze se nasred grobalja na brdima iznad sela ili brežuljcima u dolinama. Kombinacija boja, građevinskih elemenata i okoline je veoma upečatljiva, te se mora reći da zajedno sa Starim gradom u Dubrovniku ova sela predstavljaju blago baštine ove opštine. Broj stanovnika na ovom području postepeno se smanjivao nakon Drugog svetskog rata i moglo bi se reći da funkcionišu kao kvazi-autarhija. Sela Visočani i Smokovljani dobrim delom se održavaju u životu radom obližnjeg kamenoloma.

86. Misija za utvrđivanje činjenica detaljno je obišla sela Lisac, Majkovi (Gornji), Ošlje, Osojnik, Slano, Smokovljani, Trnova, Trnovica, Visočani i prošlo je kroz ili pored sela Čepikuće, Majkovi (Donji), Mravnica, Podgora i Stupa. Slede podaci o razaranju, koji se prvenstveno tiču tradicionalnih kamenih kuća sazidanih pre Drugog svetskog rata:

Teško oštećene i uništene kuće:

Čepikuće: 35

Lisac: 40

Majkovi: 29

Mravinac: 13

Ošlje: 14

Osojnik: 143

Podgora: 15

Slano: 250

Smokovljani: 33

Stupa: 14

Trnova: 23

Trnovica: 5

Visočani: 30

87. U Trnovici je demolirana pogrebna kapela, kao i crkva Svetog Duha kod Lisca, krov pogrebne kapele između Stupa i Ošlja uništen je bombardovanjem, a groblje je

lakše oštećeno minobacačima, krov crkve sv. Đurđa u Osojniku uništen je bombardovanjem i požarom izazvanim granatiranjem, seosko groblje je teško oštećeno minobacačima, pogrebna kapela u Trnovi je takođe demolirana, a groblje oštećeno minobacačima. Šteta naneta grobljima je izuzetna, ali se mora posmatrati u vojnom kontekstu – groblja, koja se nalaze na uzvisinama, predstavljaju odlične punktove za izviđanje, što ne isključuje mogućnost hotimičnog bombardovanja iz razloga koji nisu vojni.

88. Često se navodi da su vojnici savezne vojske otvarali grobove, ali misija za utvrđivanje činjenica može reći da samo jedno seosko groblje (u Osojniku) pokazuje znake takve vrste skrnavljenja. Reklo bi se da su neke kamene ploče u siromašnom području nedavno nasilno pomerate korišćenjem pajsara. Imajući u vidu težinu optužbi i snažan uticaj takvih navoda na osećanja lokalnog stanovništva, ostaje nam samo da se nadamo da će hrvatska policija otvoriti svoje dosijee i staviti na raspolaganje fotografske dokaze kojima raspolaže.

- Razaranje baštine u Slanom

89. Slano je hotimično spaljeno: to razaranje su praktično izbegli samo seoska crkva i franjevački samostan sv. Jeronima (iz XV veka). Članovima austrijske misije za utvrđivanje činjenica (AS/Cult/AA (44) 9), koji nisu išli u Dubrovnik, saopšteno je da je zbirka od 300 slika ukradena iz samostana, ali takva zbirka nije postojala i uklonjene su samo tri slike (nažalost nepoznatih italijanskih majstora). Učinjen je slab pokušaj da se zapale samostanska vrata i unutrašnjost pripadajućih zgrada je zbog požara pretrpela štetu. Sama samostanska crkva je demolirana, orgulje su oštećene i toranj je pogođen s nekoliko hitaca.

90. Osim samostana, baštinu Slanog mahom čine zdanja iz austrijskog period u starom centru, koja su spaljena, i dve važne zgrade na periferiji, Knežev dvor (iz XV veka) i Letnjikovac Ohmučević (iz XVIII veka). Obe je zadesila ista sudbina. Razaranje ove druge, koja je u privatnom vlasništvu i sadrži biblioteku i vredan tradicionalni dubrovački nameštaj, smatra se veoma krupnim gubitkom.

- Sela, crkve, pogrebne kapele i groblja u Konavlima

91. Istočna zona opštine poznata je kao Konavli: njom dominira duga dolina Čilipi, gde se nalazi i dubrovački aerodrom. Kontrast u odnosu na Primorje je drastičan – brda nisu toliko gola, obradiva zemlja (vinogradi, polja žita i ječma, povrtnjaci i voćnjaci) je plodnija. Iako tipični porodični kompleksi, okruženi porodičnim imanjem čine sela razućenim, ima i zbijenijih sela (kao što je Gruda), a veliki broj izuzetnih velikih zgrada ukazuju na duboke korene dubrovačke vlastele na tom području. Postoji veliki broj novih kuća, od kojih su neke namenjene za smeštaj turista, i cela nova sela (kao što je Zvekovica), što takođe ukazuje na integraciju tog područja u turizam Dubrovnika. Poljoprivrednici iz Konavala dobar deo svojih proizvoda prodaju na pijacama u Crnoj Gori i Bosni. To područje takođe pamti crnogorski napad iz 1806. godine (misija za utvrđivanje činjenica u jednoj od izgorelih kuća u Grudi našla je spomen-ploču u znak sećanja na taj događaj). Mada je to područje bilo izloženo ozbiljnim vandalskim napadima, razaranje je koncentrisano na Čilipe i Grudu (237 od 610 teško oštećenih i uništenih zgrada), Močiće i Zvekovicu (63,

odnosno 61 zgrada); drugim rečima, najgore razaranje odigralo se duž glavne linije napada i transporta.

92. Bosanka, Brgat, Bujići, Grdovac i Postranje su uključeni u ovu zonu iz praktičnih razloga; precizno govoreći, oni ne spadaju u Konavle.

93. Članovi misije za utvrđivanje činjenica posetili su Bosanku, Brgat, Čilipe, Dubravku, Dunave, Grdovac, Grudu, Močiće i Pridvorje i nakratko prošli kroz Molunat i Radovčiće (u sumrak). Bujići i Zvekovica su izostavljeni iz izveštaja, mada ovo potonje selo ima šest tradicionalnih kuća koje je zadesila ista sudbina kao i kuće novijeg datuma.

Teško oštećeni i uništeni objekti:

Bosanka: 44

Čilipi: 122

Dubravka: 29

Dunave: 9

Gruda: 115

Močići: 63

Molunat: 11

Pridvorje: 5

Radovčići: 44

(Zavod za obnovu Dubrovnika je Brgat, Bujiće, Grdovac i Postranje naveo u okviru podataka za Župu Dubrovačku.)

94. Najupečatljivije seoske celine koje su uništene jesu Čilipi i Gruda.

95. U istorijskom centru Čilipa, uključujući ulicu s nizom kamenih kuća koja ide od glavnog puta, nalazio se lep primerak palate sa stubovima, dve zgrade etnografskog muzeja Konavala (deo zbirke je sačuvan), župni dvor i još nekoliko velikih kamenih zdanja, i oni su zajedno činili lepu, mada donekle teatralnu celinu izdvojenu od ostatka sela, grupisanu oko crkve sv. Nikole. Svake godine taj istorijski centar posećivalo je oko 40.000 turista, koji su tu dolazili zbog folklornih manifestacija. Sve te zgrade su spaljene u decembru 1991. godine: samo je crkva sv. Nikole, koja je demolirana (slika koja predstavlja Svetu porodicu bila je meta naročito divljačkog postupanja), ostala je da stoji, zvonik je lakše oštećen minobacačima, a krov sakristije je uništen, reklo bi se minobacačima (taj deo zgrade nije bilo moguće posetiti). Natpis na crkvi u znak proslave hiljadugodišnjice hrvatskog kralja Tomislava prefarban je crvenom bojom.

96. Selo Gruda, koncentrisano oko glavnog puta, bilo je izloženo sličnom postupanju savezne vojske. Tradicionalna zdanja koja se u njemu nalaze, uključujući seoske kuće i gazdinstva možda predstavljaju baštinu od većeg interesa nego ona u Čilipima.

97. U Bosanki, Brgatu i Postranju je mnogo više štete naneto artiljerijskim dejstvima, čime su teško oštećeni gornji deo fasade crkve sv. Spasa (prednji i bočni zidovi ne naslanjaju se jedan na drugi) i groblje u Bosanki. U Brgatu su pogođeni severni i zapadni zid nove crkve sv. Ane (s početka XX veka), što ukazuje na to da je ona možda bila meta i hrvatske artiljerije. Ova crkva je takođe demolirana, a natpis u znak proslave hiljadugodišnjice kralja Tomislava je prefarban. Takođe je raketama oštećen krov stare crkve sv. Ane, a groblje je gađano minobacačima. U Postranju je seoska crkva (s početka XX veka) teško oštećena artiljerijskim dejstvima, čime je uništen krov. Naposljetku, valja pomenuti "Mornarsku crkvu" (1873) na glavnom putu ka Župi Dubrovačkoj, čiji je krov urušen kad je savezna vojska minirala put i zaselak Dubac.

- Franjevački samostan u Pridvorju

98. Najveća šteta naneta verskoj baštini u opštini jeste paljenje dela zgrada franjevačkog samostana (XV-XVI vek) u Pridvorju, manjem kompleksu s izuzetno lepim kalustrom, koje je doduše obraslo rastinjem. U samostanu se nalazilo izvanredno drveno Raspeće iz XV veka koje je početkom rata spasio dubrovački Zavod za zaštitu spomenika kulture. Crkva i samostanske zgrade oštećeni su artiljerijskom vatrom u oktobru 1991. godine, kojom prilikom je možda uništen i krov istočnog krila samostanskih zgrada, ali su to krilo i prvi sprat severnog krila verovatno kasnije uništeni u požaru. Iznad glavnog ulaza u samostan nalazi se ploča u znak sećanja na posetu hrvatskog lidera Seljačke stranke Stjepana Radića, kojeg je 1928 u jugoslovenskoj skupštini ubio jedan srpski nacionalista. Ploča je postavljena 1971. godine i postavlja se pitanje da li je ona bila povod za paljenje zgrada i demoliranje unutrašnjosti crkve (oltari su razbijeni, slike su isečene a statue oštećene). Franjevačkom samostanu je i pre rata hitno bila potrebna restauracija, a šteta naneta u ratu je povećala količinu radova koje treba obaviti da bi se ovom objektu vratio prvobitni sjaj.

- Paljenje Ivanice i hrvatska odmazda u južnoj Bosni i Hercegovini

99. Srpsko selo Ivanica, koje se vidi severno od Brgata, nalazi se na samoj granici sa Bosnom i Hercegovinom. Prema izveštaju jednog posmatrača EZ, to selo je spalila hrvatska vojska, a mjestu su hrvatske snage onemogućile ulaz u selo dok je ono gorelo.

100. I posmatrači EZ i UNPROFOR uvereni su da je sličnih paljenja bilo na područjima u južnoj Bosni i Hercegovini pod kontrolom hrvatske vojske ili (hrvatskog) Hercegovačkog korpusa, ali oni nemaju pristup tim zonama. Posmatrači EZ, čija misija uključuje evidentiranje kršenja ljudskih prava, takođe su zabeležili slučajeve miniranja srpske imovine u opštini Dubrovnik, ali o tome nisu obezbedili nikakve statističke podatke.

Zaključak za opštinu Dubrovnik

101. Savezna vojska je pokušala da uništi privredne kapacitete opštine Dubrovnik, u šta spada njena kulturna baština, ali je verska baština sve u svemu bila izložena manje brutalnom postupanju nego palate i tradicionalne kuće.

102. Postoji najmanje jedan ozbiljniji slučaj odmazde nad srpskim selom na obodu opštine.

103. Tradicionalne kuće na teritoriji opštine često su pretrpele veću štetu nego kuće novijeg datuma: pri požaru bi krovna konstrukcija i podovi ovih prvih potpuno izgoreli, usled čega bi među golim zidovima ostala samo hrpa ugljenisanog drveta i crepa; u novijim kućama je požar obično zaustavljan betonskim pločama, tako da krovovi ne bi izgoreli. Veliki broj tako opustošenih kuća ostao je izložen meteorološkim uticajima već duže od godinu dana, a stabilnost mnogih se pogoršala.

104. Postoji velika potreba za materijalom za hitne popravke (ciradama, ter-papirom, plastikom, drvnom građom, crepom), oruđem i skelama, ali čak ako oni budu dostavljeni, opšti je stav da se malo toga može obnoviti ove zime.

105. Kad budu stvoreni mehanizmi dugoročnih pozajmica (trenutno je odobreno po 6.000 nemačkih maraka po vlasniku, što je praktično beskorisno za ikakve veće popravke), doći će do velikog iskušenja da se starije zgrade sruše i na njihovom mestu podignu nove. Nekontrolisana izgradnja pre rata već je izmenila izgled Župe Dubrovačke i Konavala. Štaviše, ne postoji obavezujuća pravna zaštita sela na teritoriji opštine, iako je narodna baština popisana pre petnaestak godina. Nedavno sprovedena administrativna reforma u Hrvatskoj, kojom je stvoren veliki broj opština, verovatno je bogom dana za obnovu. Međutim, sprovođenje zaštite baštine moglo bi da bude komplikovano, imajući u vidu inicijative i zahteve opština.

106. Bilo bi poželjno na licu mesta organizovati veći međunarodni skup (Savet Evrope, UNESCO, UNEP, ICOMOS, ECOVAST) kako bi se razgovaralo o zaštiti sela i politici obnove nakon rata.

107. Rat nije završen: ruralna područja i sam grad Dubrovnik još uvek su u okviru dometa artiljerije stacionirane oko Trebinja u južnoj Bosni. U Konavlima kod Dunave može se čuti paljba iz lakog naoružanja i teške artiljerije, a na područje Osojnika vrlo često padne granata velikog kalibra.

V. RATNA ŠTETA U BOSNI I HERCEGOVINI

Potreba za informisanjem i intenzivnijom međunarodnom saradnjom

108. Informisanje o stanju kulturne baštine Bosne i Hercegovine je u najboljem slučaju fragmentarno. Međunarodne kulturne organizacije nisu, u najširem značenju te reči, dobro opremljene za funkcionisanje tokom rata. Skupštinska misija za utvrđivanje činjenica je do sada jedina takve vrste. Čini se da su Ujedinjene nacije stavile moratorijum na misije UNESCO u ovoj zemlji.

109. Do sada nije uspostavljena saradnja sa organizacijama na terenu koje raspolažu nekim informacijama, s UNPROFOR, a posebno PMEZ, čijih 40 do 50 timova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini sastavljaju dnevne izveštaje. Pristup njihovim informacijama mogao bi pružiti važnu dokumentarnu bazu budućim misijama, a uz njihovu logističku pomoć izbeglo bi se oslanjanje na lokalne organe koji se bave sopstvenim problemima.

110. Štaviše, moglo bi se postaviti pitanje zašto sâm PMEZ ne preduzme sakupljanje informacija o stanju kulturne baštine i dozvoli svojim inženjerima da barem obaveste lokalne uprave koje se bave kulturnom baštinom o uslovima u kojima se nalaze građevine i savetuju ih koje hitne akcije (osim rušenja) da preduzmu.

111. Posledica toga je da dostupne informacije trenutno dolaze uglavnom iz službenih bosanskih izvora, Kancelarije za informacije u Sarajevu, čiji bilteni plasiraju svakojake informacije, pouzdane i nepouzdate. Drugi dosad identifikovani izvor je udruženje *Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue UK* /Spasavanje baštine Bosne i Hercegovine iz Velike Britanije/, koje je u direktnom kontaktu sa predstavnicima bosanskih vlasti u Velikoj Britaniji, ali ima kritičniji pristup informacijama koje dobija. Postoji mogućnost dobijanja daljih informacija iz turskih izvora.

Kulturna katastrofa svih zajednica u Bosni i Hercegovini?

112. Udruženje *Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue UK* je priredilo izuzetno koristan spisak spomenika i muzeja za koje postoji bojazan da su oštećeni (*) ili uništeni (**). Oni su dole navedeni abecednim redom po mestima (izuzetak su Mostar i drugi lokaliteti na Neretvi, kojima se bavi ovaj izveštaj). Udruženje iz Velike Britanije priznaje da spisak nije "potpun, već se koncentriše na muslimanske spomenike, pošto se njima, prema mišljenju posmatrača, treba smesta pozabaviti", o čemu će u ovom izveštaju još biti reči.

Banja Luka: džamija Ferhad Paše Sokolovića (*)

džamija Hasana Defterdara (1594) (**)

Bijeljina: džamija Telarević (**)

Bileća: mesna džamija (XVIII vek) (**)

Bosanska Krupa: gradska džamija (XVIII vek) (**)

Bosanski Brod: džamija Sultana Aziza (XVI vek) (**)

džamija Kolibe (**)

gradska džamija (*)

gradska džamija (1820-21) (*)

Bosanski Novi: gradska džamija (1820-21)

džamija u srednjem džematu (1883) (*)

džamija Vidorija (1870) (**)

Bosanski Šamac: gradska džamija (**)

Bratunac: gradska džamija (*)

Brčko: gradska džamija (*)

Derventa: mesna džamija Omeragići (**)

gradska džamija (1977) (*)

gradska džamija (XVI vek) sa grobnicom šeika Omera (*)

Doboj: čaršijska džamija (**)

mesna džamija u Orašju (**)

mesna džamija Plane (**)

mesna džamija Grapska (**)

mesna džamija Matuzići (*)

Sultan Selimova džamija (**)

Foča: Aladža džamija (1550), "minirana i uništena. U Sarajevu se priča da ova poznata džamija nije samo uništena, već da je preko mesta na kom se nalazila pređeno buldožerom kako bi se uništio svaki njen trag. To valja proveriti. Ako je istina, to predstavlja ratni zločin protiv kulture."

Atik-Alipašina džamija (1546) (**)

Sultan-Bajazitova džamija (1500-01) (**)

Stara džamija (XV vek) (**)

Dev Sulejman-begova džamija (1663-64) (*)

Defterdar Nemisah-begova džamija (1593-94) (*)

Kadi Osman-efendijina džamija (1593-94) (*)

džamija Mustafa-paše (XVI vek) (*)

džamija Mehmed-paše Kukavice (1751-52) (*)

Mumin-begova džamija (XVI vek) (*)

Šeik Pirijin mesdžid (XVI vek) - *mesdžid je mala džamija, obično bez minareta*

Područje Foče: džamija u selu Ustikolina (**)

džamija u selu Slatina (**)

Goražde: mesna džamija u Brijestu (*)

Gračanica: gradska džamija (*)

Jajce: Esme sultan džamija(**)

Kalesija: džamija u Kalesiji (*)

mesna džamija (*)

mesna džamija u Rajincima (**)

mesna džamija u Miljanovcu (**)

Konjic: gradska džamija i groblje (1565) (*)

Kotezi: džamija Muje Kotezlije (**)

Nevesinje: džamija sultana Bajazita (XVIII vek) (*)

džamija u Odžaku (XVIII vek) (**)

Prnjavor: gradska džamija (*)

Sarajevo: "Od informisanih osoba koje su nedavno pobile iz Sarajeva dobili smo nepouzidane informacije o šteti i razaranju."

Sultanova džamija i groblje (1565) (*), možda je sačuvana Gazi Husref-begova biblioteka sa značajnim islamskim rukopisima i knjigama.

Gazi Husref-begova džamija (1560) (*)

džamija na Baščaršiji (*)

Ali-pašina džamija (1560)

džamija Čekrečija (1526) (*)

Ferhad-begova džamija (1561-62) (*)

džamija Čobanija (1562) (*)

džamija Džanica (XVII vek) (*)

Hadži-Ibrahimova džamija (XVII vek) (*)

Bijela džamija (*)

džamija Šarac-Alija (1892-93) (*)

džamija u Semizovcu (*)

Šeik Farukova džamija (1541) (*)

džamija hadži Inhan-age Popalovca (1525) (*)

Sinan Hatunova džamija (1552) (*)

džamija Kasap zade (*)

mesdžid Gazgani hadži Alije (1561) (*)

mesdžid hadži Sinana Mokrića (*)

mesdžid hadži Ibrahima Kasapovića (XVI vek) (*)

džamija na Kovačima

džamija u Hrasnom

džamija u Hrasnici (na Ilidži) (1904) (*)

džamija u Sokolju (u Rajlovcu kod aerodroma) (*)

džamija u Buljakovom potoku (kod Rajlovca) (*)

Zemaljski muzej (*): oštećeni nadgrobni spomenici, ali je sačuvan dobar deo srednjovekovne kolekcije; biblioteka je smeštena u podrumu; teško oštećeni prirodoslovni eksponati

Šeik Magribijina džamija (XV vek) (**)

džamija Kobilja glava (**)

džamija Svrake (**)

Ugorska džamija (**)

džamija na Butimiru (pored aerodroma) (**)

džamija u Brijesću (pored Rajlovca) (**)

džamija u Kotorcu (**)

Hadži-Osmanov mesdžid (1591-92) (**)

Brusa Bezistan (natkrivena pijaca) (1551) (**)

Gazi Husref-begova medresa (škola) (1537) (**)

Orijentalni institut: biblioteka sadrži "jedinstvenu kolekciju na svim važnijim orijentalnim jezicima, kao i mikrofilmove ostalih. Taj materijal se ne može nadoknaditi." (**)

Gradska biblioteka (u zgradi iz austrijskog perioda): "Spaljen je veći deo bibliotečkog fonda, uključujući istorijske arhive grada Sarajeva sa svojim islamskim rukopisima od neprocenjive vrednosti." (**)

Muzej grada Sarajeva (Gradski muzej, austrijska zgrada): "Veruje se da je zgrada uništena." (**)

Olimpijski muzej (zgrada iz austrijskog perioda) (**)

Hotel "Evropa" (austrijski hotel) (**)

Trebinje: gradska džamija (*)

Tuzla: gradska džamija (XVI vek) (**)

Mehmed-agina džamija (1548-1600) (**)

Zvornik: gradska džamija (*)

113. Uprkos svojoj kulturološkoj selektivnosti, ovaj spisak bi trebalo smatrati verodostojnim. Informacije o Mostaru su u velikoj meri tačne. Prema informacijama arhitekata u Mostaru, možda je nivo štete u Konjicu prenisko procenjen (četiri ili pet džamija oštećeno, uništena crkva sv. Jovana, sam grad oštećen tokom neprestanog granatiranja) i u Nevesinju (trenutno se nalazi na teritoriji pod kontrolom Srba; uništena je, a ne samo oštećena, džamija sultana Bajazita). Ovaj spisak takođe uključuje kulturne objekte za koje ne postoje informacije da su uništeni, niti se tvrdi da su oštećeni: grad Počitelj na Neretvi (za koji je Misija za utvrđivanje činjenica potvrdila da je neoštećen) i derviška tekija u Blagaju (neoštećena, iako bosanski Ured za informisanje tvrdi suprotno). Trebinje, u jugoistočnoj Bosni i Hercegovini, takođe spada u tu kategoriju, a PMEŽ u Dubrovniku je potvrdio da je grad pretrpeo samo neznatnu štetu, ako je uopšte naneta ikakva šteta, za vreme uzvratnog hrvatskog granatiranja sa područja dubrovačke opštine.

114. Međutim, ovaj spisak može dovesti u zabludu ne samo zato što implicira da je uništeno uglavnom otomansko nasleđe, već i zbog toga što zanemaruje narodnu

arhitekturu. Zanimljivo je primetiti da bosanska Služba za informisanje u dva saopštenja u kojima se uglavnom govori o uništavanju verske baštine (24. maj, 23. avgust 1992) skreće pažnju na veliku štetu koju je, uz islamsku, pretrpela katolička, pravoslavna i jevrejska baština: 44 katoličke crkve, od kojih je pet u Sarajevu, 62 džamije, 4 pravoslavne crkve (saopštenje 24. maja); 1 sinagoga, 23 katoličke crkve, 79 džamija (uključujući nekoliko sela), 3 primera stradanja pravoslavne baštine (saopštenje od 23. avgusta). Ova saopštenja još valja potvrditi, ali njihova prednost je u tome što šire kulturološki spektar i daju uvid u prave razmere uništenja.

115. *Nažalost, budući da spoljni posmatrači nisu imali pristup većini tih područja, ne mogu se doneti konačni zaključci.* Međutim, ukoliko su primeri iz doline Neretve i Mostara tipični, zaista se radi o katastrofi prvog reda jer za srpske snage skoro da nema ograničenja pri upotrebi artiljerije. Osim toga, zavladao je pakleni krug uništavanja i odmazde koji zastrašuje. Pored dole navedenih primera, hercegovačke vlasti pominju paljenje srpskog sela Bradina koje su izvele bosanske snage, koje se nalazi između Konjica i Sarajeva, ali to misija za utvrđivanje činjenica nije mogla da utvrdi.

VI. RATNA ŠTETA NANETA KULTURNOJ BAŠTINI U DONJEM TOKU NERETVE I OKOLINI MOSTARA

Opšti podaci o vojnim operacijama

116. Misija za utvrđivanje činjenica nije mogla da utvrdi tačnu hronologiju vojnih operacija na tom području, ali se čini da su srpske snage u periodu od aprila do juna okupirale levu i jedan dio desne obale Neretve južno od Mostara. Za vreme misije srpske snage su se nalazile daleko od reke u pravcu istoka i držale položaje zapadno od Nevesinja i oko Stoca, malog istorijskog lokaliteta kojeg misija zbog prevelike opasnosti nije uspela da poseti. Osim toga, put ka Mostaru uz desnu obalu, koji su koristili konvoji sa humanitarnom pomoći, nalazi se na dometu srpske artiljerije, pa su posmatrači Evropske komisije bili uhvaćeni u granatiranju nekoliko dana pre nego što je misija za utvrđivanje činjenica stigla s arhitektima Odeljenja za zaštitu spomenika iz Mostara.

Područja na desnoj obali koja nisu pregledana

117. Uprkos izveštajima o šteti na katoličkim crkvama u Čapljini i Tepčićima, nismo ih posetili pošto su arhitekti Odeljenja za zaštitu spomenika smatrali da je šteta neznatna. Navodno su kastrum iz IV veka i vila u Mogorjelu, takođe na ovoj obali, neoštećeni.

Leva obala: sela Klepci, Tasovčići i Počitelj

118. Selo Klepci, koje se uglavnom sastoji od novijih kuća, pretrpelo je najžešće granatiranje od bilo kojeg sela u opštini Dubrovnik - od pedesetak kuća može se stanovati samo u jednoj ili dve. Vrlo je verovatno da je jedan deo štete nastao tokom uzvratnog granatiranja od strane hercegovačkih ili hrvatskih snaga. Dalje na severu, jedno rastrkanije selo, Tasovčići, u kojem se takođe nalazi veći broj novijih kuća, oštećeno je granatiranjem i paljenjem.

119. Počitelj, u kojem se nalazi džamija iz XVI veka, hamam i medresa iz XVII veka, sagrađen je na strmom obronku; nije napadan minobacačima, nije bio okupiran, niti paljen.

Pravoslavni manastir i srpsko selo Žitomislić

120. Pravoslavni manastir, obnovljen u XVI veku, minirale su hrvatsko-hercegovačke snage nakon što su u junu ponovo okupirale levu obalu. Crkva je potpuno uništena, a okolne zgrade su znatno oštećene. Groblje je u manjoj meri demolirano, ali grobovi nisu otvarani. Međutim, grobnica srpskih sveštenika je minirana, verovatno nakon što je crkva uništena, a ništa nije preduzeto da se popravi. Srpsko selo na severu je potpuno spaljeno, a ta je šteta nastala u junu.

121. Blagaj

122. Ovo prostrano selo, koje se sastoji od novijih kuća, zapravo je predgrađe Mostara. Neke tradicionalne turske zgrade (među kojima je i poznata derviška tekija, koja je netaknuta) neznatno su oštećene tokom granatiranja. Najveći gubitak je pravoslavna crkva iz XIX veka, koja je zapaljena u junu nakon što su hercegovačke snage ponovo okupirale levu obalu.

Milječović

123. Prema mišljenju lokalnih arhitekata, srpske snage su spalile nekoliko kuća u ovom selu, koje se sastoji od tradicionalnih kamenih kuća i modernih.

Put ka Tomislavgradu

124. Nakon boravka u Mostaru, misija za utvrđivanje činjenica je otišla iz Međugorja (južno od Mostara) u Posušje i Tomislavgrad (ranije Duvno). Samo mala šteta od projektila vidljiva je u Ljubuškom (zapadno od Međugorja), Čitluku (zapadno od Posušja) i Tomislavgradu.

VII. RATNA ŠTETA NANETA KULTURNOJ BAŠTINI GRADA MOSTARA

Kulturna baština Mostara

125. Mostar je svetu poznat zbog svog turskog mosta iz XVI veka koji je izgradio Sinanov učenik, a turistički vodiči, s pravom, naširoko opisuju izvanredne primere njegove bogate otomanske baštine (XVI-XVIII vek). Izvan istorijskog centra, manje pažnje je posvećeno stambenim četvrtima, tzv. mahalama, koje se sastoje od dvospratnica sa unutrašnjim dvorištem, a prostiru se duž obala Neretve. One su se u velikoj meri promenile od Drugog svetskog rata, ali ostaju važan primer tradicionalne arhitekture i koncepcije urbanog i kućnog prostora koji su održali i do danas. Ignoriše se takođe i austrijski period, koji je službeno počeo 1878. godine, okupacijom Bosne i Hercegovine od strane Austro-ugarskog carstva. Međutim, ta arhitektura, bilo da je orijentalne prirode ili ne, gradu je utisnula još jedan identitet naročito na njegovoj levoj obali. Iako u manjini, srpsko stanovništvo je takođe ostavilo svoj trag

izgradnjom velike pravoslavne crkve 1873. i vladčinog dvora pored nje, od kojih oba imaju pogled na grad. Mostar predstavlja Bosnu i Hercegovinu u malom.

126. Urbanizam posleratnog perioda negativno se odrazio na grad zbog neprikladnih novogradnji u široj istorijskoj zoni (Hotel "Ruža", vila "Neretva", robna kuća "Razvitak" i betonska terasa iznad reke pored Kujundžiluka, koji datira iz XV veka), rušenja osam džamija, od kojih se neke bile u istorijskom centru, i nicanja stambenih zgrada i dubioznih zdanja u prevelikoj blizini istorijskih građevina i kompleksa: zarubljena metalna katedrala bode oči ispred belih zidova dostojanstvene biskupske rezidencije iz XIX veka, a otmene zgrade austrijskih škola na desnoj obali gledaju na robnu kuću prikladnog naziva "Hit", koja je potpuno uništena u granatiranju.

127. Uprkos tim promenama, karakter Mostara se pre ovog rata u suštini nije promenio.

Kontekst vojnih operacija

128. Granatiranje Mostara počelo je u drugoj nedelji aprila 1992, zatim se postepeno intenziviralo i doseglo kulminaciju u periodu od 6. do 13. maja, kad su srpski garnizoni koji su se nalazili na levoj obali i druge srpske snage okupirali celu levu obalu. U tom periodu, sve uzvišice oko grada zauzele su srpske snage, koje su, kao i na drugim mestima, imale nadmoćnije naoružanje od lokalnih hercegovačkih i bosanskih snaga. Grad je takođe bio žrtva snajperske vatre koja je otvarana sa tih uzvišica. U tom periodu, usled vatre koja je često nasumično otvarana u svrhu "psihološkog" zastrašivanja, stanovništvo Mostara je, nakon masovnog napuštanja, spalo sa 120.000 na 30.000. Krajem maja prvi put su se oglasili hrvatski minobacači, koji su prouzrokovali izvesnu štetu na levoj obali, a hercegovačke snage su okupirale brdo Hum na jugu, što je srpske snage na levoj obali izložilo napadu. Nakon što su digle u vazduh sve mostove osim Starog mosta, srpske snage su se u junu povukle sa leve obale. Reklo bi se da nisu preduzimale značajne napore da pređu Neretvu, već su se zadovoljile okupacijom "srpske" strane.

Vrste štete

129. Pustošenje, u poređenju s kojim šteta na Starom gradu u Dubrovniku deluje *bledo*, može se uglavnom pripisati artiljeriji, koja je koristila gotovo sve raspoložive projekte iz arsenala jugoslovenske vojske. Ta artiljerija uništila je minarete i krovove, sravnala sa zemljom manje kamene građevine, izbušila rupe široke metar i po na fasadama, rušila ugaone zidove, uzrokovala požare na gornjim spratovima, koji su, goreći, padali na niže spratove i na kraju obušili celu unutrašnju konstrukciju.

130. Uopšteno govoreći, reklo bi se da je pešadija izazvala vrlo malo namernih požara: u nekoliko slučajeva austrijske zgrade na levoj obali su zapaljene. Srpske snage nisu naročito obraćale pažnju na unutrašnjost zgrada: ima nekoliko grafita, a čini se da je unutrašnjost džamija ostala netaknuta. Za razliku od saveznih snaga u opštini Dubrovnik, vojska u Mostaru se bavila ratovanjem.

131. Međutim, verovatno su neke novije kuće na višim delovima leve obale zapaljene i takve slučajeve valja ispitati kako bi se utvrdilo kome su pripadale (Muslimanima ili Srbima).

132. Nakon što su se srpske snage povukle u junu, hercegovačke snage su barem jednom prilikom opustošile kulturne objekte, o čemu će kasnije biti reči.

133. Postoje takođe i slučajevi “revolucionarnog” uništavanja kipova i spomenika, ali nije uvek jasno ko je to učinio.

Zone u kojima je naneta šteta

134. Iako je u većoj ili manjoj meri po celom gradu otvarana vatra, od koje su gotovo sasvim stradali važni industrijski kapaciteti, najveću štetu pretrpela je zona oko reke gde je koncentrisano muslimansko stanovništvo, uključujući istorijski otomanski centar oko Starog mosta, kao i šira zona sa mešanom (otomansko-austrijskom) baštinom, koja se prostire prema severu i jugu. To područje po dužini seže nešto više od dva kilometra uz obe obale reke i ne više od 600 metara u širinu. *Izvan te zone, koja je dosta udaljena od reke, za metu uništavanja uzete su pojedinačne zgrade i spomenici, ili, kao što je slučaj sa novom katedralom, po njima je neprestano otvarana vatra sa ciljem uznemiravanja.*

Pregled štete po mestima

135. Odeljenje za zaštitu spomenika je od juna moralo da radi pod vrlo teškim uslovima, uključujući i granatiranje. Njihova prva aktivnost bila je priprema izložbe (pod naslovom “Urbicid”), a tek u septembru su počeli sa upravo završenim pregledom 36 najvažnijih oštećenih zgrada (30 zgrada su istorijski spomenici). Pregledom koji je upravo završen ustanovljeno je da je 18 zgrada spaljeno.

Šest zgrada je pretrpelo 3. stepen oštećenja (šteta srednje kategorije).

Devet je pretrpelo 4. stepen oštećenja (teška šteta).

Četrnaest je pretrpelo 5. stepen oštećenja (delimično uništene - obično izgorele).

Pet je svrstano u dve kategorije (5/6) jer je bilo teško utvrditi da li će biti potrebno srušiti te zgrade pre rekonstrukcije.

Dve (od kojih je jedna spomenik) su svrstane u 6. stepen oštećenja (uništene).

136. Sledeća faza rada Odeljenja je istorijski centar (291 zgrada, od kojih je gotovo svaka pogođena) i mešana istorijska četvrt (448 zgrada, od kojih je otprilike pola pogođeno).

Šteta na značajnim istorijskim objektima i područjima

137. Misija za utvrđivanje činjenica posetila je i istorijske četvrti, gotovo sve značajnije objekte koje je pregledalo Odeljenje i određeni broj drugih istorijskih objekata.

(a) Otomanska baština

- Stari most i okolne ulice u istorijskoj otomanskoj četvrti

138. Stari most (1566): parapet je pogođen na dva mesta. Šteta je površinska, ali postoji bojazan da su brojne detonacije u istorijskom centru oslabile strukturu mosta. Delimično se sprovodi projekat zaštite mosta: iznad mosta je na skele postavljena zaštita od dasaka da primi udarce granata pre nego udare o površinu mosta (gde bi eksplozija nanela goru štetu) i da zaštite pešake i površinu mosta od krhotina. Međutim, nije dodata drvena i gumena pregrada na južnoj strani koja bi sačuvala slabiji centralni deo mosta od detonacije. Građevinski savetnik je sačinio predlog kojim od lokalnog Ministarstva kulture i mostarskog Javnog preduzeća za izgradnju i obnovu traži da do kraja sprovedu ovaj program. Ovaj most je jedina veza između leve i desne obale, odnosno između katoličke i muslimanske zajednice, a preko njega se odvija neprekidni pešački promet, prenos velikih količina hrane, materijala, opreme itd.

139. Kule na oba kraja mosta: (1) kula Tar(1566) na levoj obali pretrpela je nekoliko pogodaka, ali je izgorela unutrašnjost. (2) kula Čelovina (1566, prema nekim izvorima veći deo je iz XVIII veka) na desnoj obali pretrpela je desetak pogodaka teškom artiljerijom koji su prouzrokovali štetu na strukturi kule, ali joj nisu ugrozili stabilnost. Međutim, dalji snažni udari vidljivi na jugoistočnom uglu mogli bi ozbiljno da oslabe strukturu zgrade. (3) kula Čardak na desnoj obali (prema jednom izvoru netačno se spominje kao uništena) - izgorela je prostorija na vrhu svoda.

140. U istočnom delu Kujundžiluka (XV vek) na levoj obali potpuno je uništeno šest kamenih kućica, a na suprotnoj strani tri kuće su teško oštećene, dok je jedna uništena.

141. U Priječkoj čaršiji (XVI vek) na desnoj obali potpuno je uništeno nekoliko manjih kuća.

142. U Tabhani (za obnovu istočnog krila dodeljena je nagrada Aga Kan) teško je oštećeno desno krilo krovne strukture, dok je krov na istočnom krilu pretrpeo manje oštećenje. Jedini preostali napušteni i neobnovljeni amam u Mostaru, koji se nalazi u blizini Tabhane, pretrpeo je snažan udar u krov 2. decembra.

- Džamije (mesdžidi su navedeni pod stavkom "mahale")

Leva obala (od juga prema severu)

143. Džamija Ibrahim-age Šarića (1623) pretrpela je štetu 5. stepena: srušen je minaret sa ogradom (šerefom), što je ugrozilo gornju kamenu konstrukciju minareta. Galerija od kamenih ploča i krov na severozapadu uništeni su padom kamena sa minareta, a ženska galerija je oštećena.

144. Čejvan-Čehajina džamija (1552, ali su prozori, vrata i minaret obnovljeni 1885) ima jedino oštećenja po kamenoj fasadi od fragmenata minobacačkih i artiljerijskih granata (minaret i zgrada džamije su mali i relativno neupadljivi). U džamiji se nalazila mala arheološka kolekcija, koja je sačuvana, i makete grada (iz kojih su, navodno, Srbi uklonili džamije), ali su one pronađene i pohranjene. Priča se da su srpski vojnici koristili džamiju kao bordel. Džamija je nakon borbe ponovo otvorena za versku službu.

145. Koski-Mehmed-pašina džamija (1618 - 19) pretrpela je 5. stepen štete: minaret je odrubljen u visini krova, a severozapadni deo galerije uništen je padom kamena sa minareta. Obnovljeni betonski toranj je pao pored zapadnog zida, a kube je pretrpelo četiri *grupisana* pogotka. U džamiji se nalaze stari ornamenti, lep mimber i ženska galerija.

146. Džamija Nesuh-age Vučjakovića (pre 1564, ali su prozori dodati za vreme austrijskog perioda) pretrpela je 4. stepen štete. Ta džamija s kubetom, na kojoj se vidi gotski uticaj dubrovačkih zidara, nije bila u upotrebi pre rata, pa joj je potrebna restauracija (drveće izniklo na krovu trema, unutrašnji ornamenti pokriveni slojevima boje). Iako zgrada džamije nije pogođena, minaret je granatom ispaljenom iz teške artiljerije pogođen ispod samog vrha (takođe od cementa), od čega su nastale dve rupe prečnika od po metar, dok su se vrh i potporna metalna šipka pomakli. Iako se struktura minareta nije pomakla od maja, pogodak oružjem velikog kalibra bi srušio vrh (koji teži oko 1,5 tonu) i gornji kameni deo minareta, što bi verovatno srušilo deo šerefte i palo na trem i na ulicu Maršala Tita. Savetnik za građevinarstvo je predložio tamošnjem Ministarstvu kulture i Javnom preduzeću za izgradnju i obnovu da odstrani vrh minareta prema projektu koji je Odeljenje za zaštitu spomenika izložilo savetniku za građevinarstvo.

147. Džamija Hadži-Mehmed-bega Karađoza (1557) pretrpela je 4. stepen oštećenja. Minaret je odrubljen odmah iznad šerefte (oštetiivši i deo šerefte), a cementni vrh je propao kroz trem. Osim toga, na minaretu ispod šerefte je velika rupa. Na kubetu se možda nalaze manje rupe (džamiju nije bilo moguće posetiti). Pogotkom su oštećene galerija medrese i šedrvan.

148. Džamija Roznamedži Ibrahim-efendije (pre 1620) pretrpela je samo manje udare, ali je uništena obnovljena muslimanska kuća pored reke.

149. Čose Jahja-hodžina džamija (pre 1620, ali je cela , osim minareta, obnovljena 1937) pretrpela je oštećenje 5. stepena. Minaret je presečen odmah iznad nivoa krova, a pao je kroz trem. Kupola je probijena pogocima dve minobacačke granate.

Desna obala (od juga prema severu)

150. Sevri-Hadži Hasanova džamija (pre 1620) na južnom delu Donje mahale pretrpela je oštećenje 6. stepena. Krov je uništen artiljerijskom vatrom, a južna fasada pretrpela je udare iz teške artiljerije, naročito na zapadnom delu, koji je ozbiljno oštećen. Minaret je odrubljen ispod visine krova. Na džamiju se pruža neometan

pogled sa juga. Jedine kuće u blizini, prema zapadu i severozapadu, gotovo su netaknute.

151. Džamija Derviš-paše Bajezdagića (1592) u podnožju brda Hum, 600 metara zapadno od Starog mosta, pretrpela je 5. stepen oštećenja. Na minaretu ispod šerefe nalazi se velika rupa od pogotka od kojeg se pomaklo mnogo kamenih ploča ispod šerefe i oko mesta udara granate. Krov je pretrpeo velika oštećenja, te ga je Islamsko udruženje za zaštitu spomenika u septembru uklonilo (zajedno sa mimberom i ženskom galerijom). Od tada je potpuno izložen vremenskim nepogodama. Okolne kuće (osim dve u Medreskoj ulici) gotovo su netaknute.

152. Hadži-Kurtova džamija (Tabačica, u istorijskom centru) (pre 1600) pretrpela je oštećenje 4. stepena. Krov je pogođen na nekoliko mesta, ograda šerefe je delimično uništena, a granata je prošla kroz vrh minareta. Ova džamija je napuštena pre rata.

153. Džamija Hadži-Mehmira Cernice (pre 1600) pretrpela je samo manja oštećenja. Neke kamene ploče na krovu razbijene su usled udara granate, ali je drvena krovna konstrukcija ostala netaknuta. Krov ove džamije nedavno je obnovljen i sada je vrlo čvrst.

154. Džamija Hadži-Ahmed age Lakišića (pre 1620, ali obnovljena 1937, kasnije je dodat vrh minareta od cementa) pretrpela je oštećenje 4. stepena. Šerefa i krov su pogođeni, a na severnom zidu je rupa od pogotka oružjem velikog kalibra. Jedno veliko drvo je srušeno tokom granatiranja 2. decembra.

155. Valja napomenuti da je, prema proceni lokalnih stručnjaka, pogođeno 12 od 14 džamija (misija je posetila 12) u Mostaru i da je svih 12 pretrpelo oštećenja visokog stepena (4- 6). Pet minareta je odrubljeno na različitim visinama, dok su četiri druga pogođena. Možda je neizbežno da džamije u vojnoj zoni "fronta" budu pogođene, ali je teško poverovati da se minaret može srušiti jednim pogotkom iz oružja velikog kalibra, što podrazumeva određeni stepen namernog gađanja tih objekata.

-Mahale (stambena područja):

156. Po svemu sudeći, Luka (na levoj obali) i Donja mahala (na desnoj obali), južno od istorijskog centra i najbliže artiljerijskoj vatri otvaranoj sa juga, bile su više granatirane nego mahale na severu. Naročito su stradale kuće u Luci u ulici Maršala Tita (brojne uništene zgrade), a mesdžid (sagrađen pre 1620) potpuno je spaljen. U Donjoj mahali znatna šteta naneta je napuštenim Džaha???-Hodžinom (pogoci u krov) i Zirainovom mesdžidu (sagrađen pre 1651), u kojem se nalazi dvorište u svom izvornom obliku, a čiji krov je pretrpeo veliku štetu (nakon 2. jula). U obe zone naneta je nasumična šteta u bočnim ulicama. Tu i tamo se nalazi poneka uništena kuća, dok druge imaju nekoliko rupa na krovu. Mnoge kuće u tim mahalama napuštene su od početka rata.

157. Poznata Bišćevića kuća iz XVIII veka na severnom delu leve obale, jedna od retkih "autentičnih" kuća kakve se nalaze u turskim mahalama, sa kaldrmisanim dvorištem i drvenim tremovima, netaknuta je u borbama, ali su srpski vojnici neznatno demolirali unutrašnjost kuće.

158. Valja primetiti i uništavanje spomen-grobnice (podignute 1937) Osmana Đikića (1879-1912), muslimanskog pesnika srpskog porekla (muslimansko groblje u ulici Braće Fejića preko puta Vakufskog dvora), tokom junskog granatiranja.

159. Jedini preostali deo starih zidina, južno od Vučjakovića džamije, ostao je neoštećen tokom granatiranja.

(b) Austrijska baština

- *Leva obala* (od juga prema severu, uglavnom uz ulicu Maršala Tita)

160. Narodna osnovna škola (1908) pretrpela je oštećenje 5. stepena. Uništen je krov, a zgrada je izgorela usled granatiranja. Znatna šteta naneta je fasadnom kamenu (peščanik je korišćen za gradnju i turskih i austrijskih zgrada) i keramičkim ukrasima. Ovo je izuzetno opasna zgrada za javno korišćenje i zato bi je trebalo zatvoriti.

161. Secesijski objekat (1908) pretrpeo je oštećenje 3. stepena. Pogocima su oštećeni krov, fasadni kamen i ukrasna štukatura. Zgrada se nalazi na osovini Lučkog mosta i verovatno je oštećena vatrom otvaranom uglavnom sa hercegovačke strane. Zgrada je nastanjena.

162. Lučki most (sagrađen 1913, prvi most od armiranog betona u Bosni i Hercegovini sa secesijskim rasvetnim stubovima) dignut je u vazduh 24. maja 1992.

163. Opštinska biblioteka i Muzej književnosti (obe zgrade su iz austrijskog perioda). Biblioteka u prvoj zgradi je sačuvana, ali je u drugoj stan Alekse Šantića, muslimanskog pesnika, uništen za vreme srpske okupacije. U obližnjem parku uništen je Šantićev kip.

164. Zgrada Paher-Kisićeve knjižare (sagrađena krajem XIX veka) potpuno je iznutra izgorela tokom granatiranja, a fasadni kamen je pretrpeo vrlo veliko oštećenje. Ova zgrada je vrlo opasna.

165. Viša devojačka škola (sada se u njoj nalaze i stanovi i škola) (1894, 1912) pretrpela je oštećenje 5. stepena. Ova zgrada ima najdužu fasadu u Mostaru, a deo je nečega što bi se moglo nazvati "austrijskim pečatom". Vrlo je dobro vidljiva sa desne obale. Iznutra je izgorela 6. maja, a pretrpela je ogromno oštećenje fasadnog kamena. Zgrada je izuzetno opasna i trebalo bi je zatvoriti.

166. Medresa (trenutno zgrada Muzeja Hercegovine) (austrijska-zgrada u "turskom" stilu, 1899). Srušena je gornja polovina zida na jugozapadnom uglu, a dalji pogoci bi mogli još više da oslabe strukturu ove dvospratnice. U njoj se nalazila muzejska biblioteka, koja je sačuvana, i stalna postavka "Revolucija 1941-45", koja je oštećena.

167. Nekoliko manjih turskih zgrada sa obnovljenim austrijsko nadgrađem u "turskom" stilu u ulici Maršala Tita, severno od Starog mosta, granatirane su i unutrašnjost im je izgorela. Otvore na fasadi bi trebalo zatvoriti.

168. Konak (poslovno-stambena zgrada, jedna od najranije sagrađenih austrijskih zgrada, datum izgradnje nepoznat) pretrpeo je oštećenje 5. stepena. Unutrašnjost zgrada izgorela je u granatiranju. Izuzetno je opasna i trebalo bi je zatvoriti.

169. Filijala Zemaljske banke (1898, jedna od najboljih neobaroknih zgrada) pretrpela je oštećenje 3. stepena. Ukrasni zidni venac na južnoj strani i krov pogođeni su artiljerijskom vatrom. Fasada je zadobila slabije pogotke. Zgrada nije izgorela.

170. Zgrada vojne komande (sud, ranije sedište austrijske vojne komande, 1898) pretrpela je 5/6. stepen oštećenja. Krov je uništen, a neki spratovi su izgoreli u granatiranju. Na južnoj strani nalaze se nepoduprti komadi zida koji su vrlo opasni. Fasadni kamen je znatno oštećen u požaru po celoj površini, a pukotine na ukrasnom vencu su takođe vrlo opasne. Ulicu bi sa južne strane trebalo zatvoriti, a na drugim stranama staviti znake upozorenja.

171. U ulici Braće Fejića ima veliki broj manje važnih zgrada iz austrijskog i kasnijih perioda koje su izgorele ili su oštećene pogocima.

172. Zgrada Arhiva Hercegovine (1884) pretrpela je 3. stepen oštećenja pogocima po krovu i zapadnoj fasadi. U zgradi se nalaze neki dokumenti iz turskog doba, većina austrijske arhive i sadržaj upravne arhive sa dokumentima koji datiraju sve do kraja Drugog svetskog rata. Oni su "na sigurnom", nesređeni su i poslagani na policama u podrumu, ali su, pošto su prozori podruma razbijeni, izloženi vlazi.

173. Vakufski dvor (izvorno je služio kao sud, ali je kasnije korišćen kao poslovni prostor, 1894) pretrpeo je oštećenje 5. stepena. Krov je uništen, a zgrada spaljena (tokom prve polovine juna). To je najverovatnije bio vandalski čin srpskih vojnika. Fasadni kamen i ukrasi u terakoti pretrpeli su ogromno oštećenje. Unutrašnjost zgrade, kao i severni balkon, vrlo su opasni. Zgradu bi trebalo zatvoriti, a pešački saobraćaj preusmeriti. Svi dokumenti arhitektonske baštine Hercegovine i arhitektonska biblioteka su uništeni. Druge zgrade na južnim i severnim stranama su izgorele.

174. Zgrada magistrat i policije (korišćena kao gradski katastar, sagrađena u XIX veku) pretrpela je 5. stepen oštećenja. Krov je uništen, a zgrada je potpuno izgorela. Sadržaj katastra je sačuvan.

-*Trg Musala* (sa pogledom na srušeni Titov most)

175. Objekt na Musali (prekrasna "turska" *art deco* fantazija, 1926) pretrpeo je 5. stepen oštećenja. Zgrada je opasna zato što je granatirana i izgorela. U njoj se nalazilo sedište SDA, pa je možda namerno gađana.

176. Trgovačka škola (sagrađena za trgovačku školu, ali se kasnije koristila kao muzička škola, 1890) pretrpela je 3. stepen oštećenja. Fasada je pretrpela brojne slabije pogotke, ali se po njoj nalaze i rupe od vatre iz teškog artiljerijskog oružja. Krov je od pogotka srušen. Gotovo svi muzički instrumenti uništeni su za vreme ili nakon srpske okupacije.

177. Hotel "Neretva" (ekstravagantna "turska" fantazija sa gipsanim frizovima i naizmeničnim trakama belo i crveno obojenog kamena; mostarski arhitektonski simbol sposobnosti Carstva da se "integriše", 1892) pretrpeo je 5/6. stepen oštećenja. Hotel je opustošen artiljerijskim granatiranjem i požarom koji je usledio (7-9. maja). Izuzetno je opasna i trebalo bi je zatvoriti. Okolina ove zgrade je promenila izgled nedavnom izgradnjom aneksa prema severu i ispod same zgrade. Postoji očita bojazan da zgrada neće biti obnovljena tokom rekonstrukcije.

178. Gradsko kupatilo - Banja (prekrasno "tursko" secesijsko kupatilo sa orijentalnim instalacijama, bazenom i unutrašnjim ukrasima, 1913) pretrpelo je 4. stepen oštećenja. Krov je izrešetan, a i fasada je pogođena mnogo puta. Postoji bojazan da su oštećeni temelji kad je Titov most, koji se nalazi u blizini, dignut u vazduh.

179. Carinski most (prema severu sa vidljivim "turskim" betonskim rasvetnim stubovima, 1918) dignut je u vazduh 11. juna 1992. godine.

- *Desna obala* (od juga ka severu)

180. Franjevačka crkva (sv. Petra i Pavla, 1866) pretrpela je 5/6. stepen oštećenja. Krov je uništen, a crkva zapaljena nakon jednodnevnog granatiranja (9. maja). Većina zidova na gornjem delu crkvenog broda je srušena, a zapadni zid ima pukotinu od tavanice do poda. Postoji bojazan po pitanju stabilnosti ovog zida i zvonika. Objekat nije zatvoren za javnost. Sačuvane su biblioteka, arhiva sa turskim i franjevačkim dokumentima i pinakoteka u susednom samostanu. *Ova crkva se nalazi 500 metara od reke, a stambene zgrade i sam samostan pretrpeli su samo manja oštećenja.* Često se spominje, čak i u Zagrebu, da su na crkvu iz helikoptera bačene fosforne bombe, ali je jedan oficir hercegovačkih snaga koji je bio svedok celog granatiranja rekao da je to besmislica.

181. Biskupska rezidencija (1906, obnovljena 1986) pretrpela je 5. stepen oštećenja. Rezidencija je granatirana ceo jedan dan. Krov je uništen, a drugi sprat je potpuno izgoreo (6. maj). U požaru su uništene biblioteka biskupije sa 50.000 tomova i privatna biskupova biblioteka sa 10.000 knjiga. Zgrada je očišćena. Rezidencija je oko jedan i po kilometar udaljena od reke, a krov pomoćnih objekata, koji su samo nekoliko metara dalje prema zapadu, pretrpeo je samo manju štetu.

182. Mekteb (verska škola, a sada zgrada simfonijskog orkestra, 1910), severno od otomanskog istorijskog centra, pretrpeo je 5/6. stepen oštećenja. Krov je uništen, a zgrada potpuno spaljena. Fasadni kamen je takođe znatno oštećen u požaru. Zgradu bi trebalo zatvoriti.

183. Najamna zgrada Mujage Komadine (stanovi, a sada zgrada Opštinskog suda) (1904) pretrpela je 5. stepen oštećenja. Krov je uništen u granatiranju, a gornja dva sprata potpuno su izgorela. Zgrada je ispražnjena.

184. Osnovna škola ("turski" stil sa drvenim krovnim ukrasima, 1900) na Bulevaru narodne revolucije. Krov je nekoliko puta pogođen, a gornji spratovi su puni vode. Školske knjige i oprema potpuno su uništeni samo nekoliko nedelja pre dolaska misije za utvrđivanje činjenica.

185. Veliki broj kuća iz austrijskog perioda jugozapadno od Titovog mosta takođe je uništen ili teško oštećen, a u većini novih ili starih zgrada oko Mostarske ulice, koja vodi do mosta, ne može se stanovati, niti se mogu koristiti u komercijalne svrhe.

(c) Pravoslavna baština

186. Veliku, novu pravoslavnu crkvu (1873, na Putu 29 Hercegovačke udarne divizije, na levoj obali) srušile su u junu hercegovačke snage jednom eksplozijom velikih razmera. Mala stara pravoslavna crkva iza nje je opustošena, ali nije spaljena niti minirana.

187. Vladičanski dvor (1908, u ulici Braće Ćišića na levoj obali, nedavno obnovljen). Krov zgrade je znatno oštećen tokom granatiranja, a deo prvog sprata se urušio. Deo štete je nastao i u požaru. Nije jasno koje snage su prouzrokovale ovu štetu.

Stanje kulturne baštine Mostara

188. Srpska artiljerija nije birala između otomanske i austrijske baštine Mostara. Obe su oštećene u jednakoj meri i to vrlo teško.

189. Nekoliko značajnih objekata namerno je odabrano za metu razaranja, a neki od njih se nalaze daleko od "borbene" zone oko reke - Sevri-Hadži Hasanova džamija, biskupska rezidencija i franjevačka crkva sv. Petra i Pavla. Štaviše, reklo bi se da je srpska artiljerija posvetila posebnu pažnju minaretima džamija.

190. U Mostaru i okolini je bilo ozbiljnih pojava kulturološke odmazde. Lokalne vlasti su obećale da će nakon rata istražiti te incidente.

191. Situacija je kritična. Nijedna zgrada nije pokrivena, vrlo mali broj je očišćen, nijedna nije dodatno pojačana radi sigurnosti, nekoliko ih je zatvoreno daskama, a velik broj predstavlja opasnost za javnost. Građevinski savetnik je preporučio tamošnjem Ministarstvu kulture i Javnom preduzeću za izgradnju i obnovu da smesta preduzmu hitne mere.

192. Nema ter-papira, plastike, cerada, drveta, keramičkih pločica, skela, niti alata, a bosanska zima, koja je hladna, vlažna i izuzetno vetrovita, i dalje će pustošiti spomeničku i narodnu baštinu ovog grada. Mogle bi se preduzeti neke hitne mere pokrivanja krovova, ali o obnovi zgrada nema govora do proleća. Pored toga, moglo bi biti još granatiranja, a osim toga, Mostar se nalazi u seizmičkoj zoni (7-9 stepeni Merkalijske skale u mostarskoj kotlini).

193. Međunarodne organizacije ne obraćaju pažnju na grad, kojem je hitno potrebna međunarodna stručna pomoć u analizi stabilnosti spomenika i podsticanju sprovođenja hitnih mera koje su predložili lokalni stručnjaci.

194. Kao što je slučaj sa seoskim područjem opštine Dubrovnik, nakon rata vršiće se pritisak da se jako oštećena baština uništi, što će dodatno oslabiti istorijski karakter Mostara.

195. Kasnije će se pojaviti problem kako izvršiti restauraciju, uglavnom otomanske baštine. Početkom 1985. na većini tradicionalnih minareta dozidani su tornjevi od armiranog betona, što predstavlja problem (na zahtev građevinskog savetnika, lokalne arhitekta su pripremile skice tradicionalnih i restauriranih tornjeva). Takođe će biti problem pronaći kvalifikovane zanatlije za restauraciju austrijskih zgrada, od kojih su mnoge imale industrijske ukrasne elemente, i odlučiti kako te zgrade iskoristiti.

VIII. OPŠTI ZAKLJUČCI

196. Uprkos nepotpunim informacijama, može se potvrditi da je rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini doveo do evropske kulturne katastrofe velikih razmera.

197. Potrebno je prikupiti bolje informacije o baštini na područjima pod okupacijom srpskih snaga (Krajina i Slavonija u Hrvatskoj, Bosna i Hercegovina), a takođe i onih područja pod kontrolom bosansko-hercegovačkih snaga, jer je očigledno da je bilo slučajeva odmazde nad spomeničkom i narodnom baštinom, a moglo bi se nastaviti.

198. Podjednako je snažna potreba da se organizuje i koordinira tehnička pomoć po celoj regiji u vidu stručnih misija i međunarodnih sastanaka *u predmetnim regijama*.

199. Na svim područjima vlada kritičan nedostatak materijala za hitne intervencije i prevoz. Pomoć baštini ne podrazumeva samo pružanje pomoći palatama, samostanima i džamijama, već i gradskoj i seoskoj narodnoj baštini. U nekim regijama, koje nisu u opasnosti od vojnih operacija, ili su u maloj opasnosti, bilo bi moguće vratiti ljude njihovim kućama i rešiti ih ponižavajućeg izbegličkog života. Drugim rečima, pomoć baštini je takođe oblik humanitarne pomoći, ali su potrebe tako ogromne da smesta valja preduzeti dobro koordiniranu opsežnu međunarodnu, evropsku akciju kako bi se sprečilo raspršivanje ili preterana koncentracija na samo one delove kulturne baštine koji imaju međunarodni renome.

200. Mirovne snage i stalne posmatračke misije u ratnim zonama trebalo bi da imaju zadatak da izveštavaju o situaciji kulturne baštine i, ako je potrebno, da budu osposobljene da pruže stručnu pomoć u očuvanju kulturne baštine.

[ova verzija je od 19. januara 1993.]

DODATAK D

PREPORUKE O KULTURNOJ BAŠTINI MOSTARA

autor: Colin Kaiser

(stručni savetnik)

Institucije

1. Vlada bi trebala zvanično da prizna "Zaštitu spomenika kulture" kao instituciju za zaštitu istorijskih spomenika Mostara i mostarske regije, koja bi imala jasno definisane odgovornosti koje se takvoj instituciji redovno nameću (dokumentovanje, istraživanje, priprema, nadzor i kontrola izvođenja projekata, savetovanje o svim projektima koji se tiču istorijskog tkiva grada).
2. Tu instituciju bi trebalo proširiti tako da obuhvati stručnjake svih potrebnih specijalnosti.
3. Toj instituciji bi trebalo dodeliti potrebna sredstva za sprovođenje aktivnosti, a njeni članovi bi trebalo da imaju priliku da odlaze na studijska putovanja, i da pohađaju kurseve iz restauracije u inostranstvu.

Mere zaštite u ratu

1. Program zaštite Starog mosta u Mostaru treba u celini sprovesti što je pre moguće, a kasnije i poboljšati (npr. obezbeđenje vrećama peska).

Korisno bi bilo zatražiti i mišljenje hrvatskih stručnjaka, koji imaju značajno iskustvo u primeni mera zaštite u ratu.

Hitne mere

1. Neophodno je zatvoriti sve opasne zgrade, a pešački i automobilski saobraćaj usmeriti dalje od takvih zgrada, kao što je npr. zgrada Vojne komande. Takve opasne zone treba jasno obeležiti.
2. Treba što je prije moguće skinuti vrh Nesuh-aga Vučjakovićeve džamije, a druge oštećene minarete demontirati.
3. Uprkos nedostatku materijala, prvenstvo bi trebalo dati sprovođenju programa za izvanredne situacije koji je sastavila Komisija za revitalizaciju (prvo sanirati najopasnije i najugroženije zgrade).
4. Treba vršiti snažan uticaj na lokalne vlasti da obezbede materijal, a ne da ga izvoze (npr. drvenu građu).

Informacija o situaciji u Mostaru

1. Trebalo bi pripremiti kratku brošuru o Mostaru na nekoliko stranih jezika, u kojoj se objašnjavaju istorija i razvoj Mostara, predstavljaju njegovi spomenici, navode slučajevi granatiranja, opisuje šteta i izlažu problemi oko restauracije i ponovne upotrebe spomenika posle rata.

2. Vrlo je važno da se pripremi tačna hronologija svih granatiranja i navedu zone gađanja (uključujući sve zone u gradu) u kontekstu vojnih operacija. Jednako je važno da se pruže sve informacije o kalibrima artiljerijskog naoružanja korišćenog za gađanje spomenika, i učestalost otvaranja vatre na te spomenike.

Odnosi sa međunarodnim organizacijama i stručnjacima

1. Trebalo bi izraditi i podneti predlog UNESCO da na Listu svetske baštine u opasnosti uvrsti istorijski centar Mostara isusednu mešanu istorijsku zonu.

2. Od UNESCO i drugih međunarodnih i regionalnih tela trebalo bi zatražiti da organizuju misiju za Mostar koja bi procenila neposredne i srednjoročne potrebe. Ti stručnjaci bi trebali imati iskustvo rada u ratnim situacijama ili elementarnim nepogodama.

3. Uz finansijsku pomoć međunarodnih i regionalnih tela, trebalo bi osnovati komisiju od tri ili četiri međunarodna stručnjaka koji bi davali savete u vezi sa rekonstrukcijom i restauracijom oštećene baštine u Mostaru.

4. U prvoj polovini 1993. trebalo bi organizovati međunarodni simpozijum o restauraciji islamske baštine Mostara.

Colin Kaiser

Misija za utvrđivanje činjenica Parlamentarne skupštine Saveta Evrope

17. decembar 1992.

Prima:

- Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Sarajevo

- HZ Herceg-Bosna (Ministarstvu za prosvjetu, kulturu i šport)

- JP za obnovu i izgradnju Mostara, Zavod za zaštitu spomenika kulture